

BEREND T. IVÁN – RÁNKI GYÖRGY

GAZDASÁGI ELMARADOTTSÁG
ÉS A KÜLKERESKEDELEM SZEREPE
A XIX. SZÁZADI EUROPÁBAN*

A külkereskedelem és ezen belül elsősorban az exportágazatok szerepének elemzése nemcsak az elmaradottabb régiók világgazdasági bekapcsolódása mértékét és folyamatát mutatja meg, de – ha nem is kizárólagosan – a bekapcsolódás jellegére is rávilágít. „A tőke modern élettörténetét – állapította meg Marx – a világkereskedelem és a világpiac nyitja meg.”¹ A komparatív előnyök és a nemzetközi specializáció teóriája – mely a XIX. században a liberális közgazdaságtan egyik alaptétele volt és kisebb-nagyobb módosításokkal máig is erősen hat – lényegében a külkereskedelemben látta a harmonikus fejlődés biztosítékát.

A marxista gazdasági koncepció, jóllehet a specializáció előnyét és a külkereskedelem szükségességét és hasznát igen jelentősnek ítélte², szembefordult az érdekek egyszerű harmóniáját hirdető felfogással, és az egységes tőkés világrendszer ellentmondásait, az integrálódás különböző szintjeit és lehetőségét hangsúlyozta.

Az újabb – az elmaradott harmadik világ problémájához kapcsolódó – ún. újbaloldali szerzők viszont a liberális közgazdasági szemlélettel gyökeres ellentétben, de a marxista felfogástól is eltérően, a bekapcsolódás folyamatában nem látnak mást, mint periferezálódást, a világméretű akkumuláció egyoldalú előmozdítását, a később fejlődő, gyengén fejlett országok külkereskedelem útján történő kizsákmányolását és külföldi uralom alá vetését.³

Az általunk vizsgált európai elmaradottsági régióknak különleges jelentősége van a teória és a történelem szembesítésében. Az európai periféria ugyanis azon kevés térségek közé tartozik, ahol egy történelmileg korábbi szakaszban vizsgálhatók a gyengén fejlett területek modern világgazdaságba való bekapcsolódásának körülményei és módjai. Annál is inkább, mivel itt jelentkeztek először a fejlett kapitalizmus első világgazdasági hatásai az elmaradott területekre, s ez lehetőséget nyújt a történeti folyamatok hosszú távú vizsgálatára is.

Bármennyire is eltérő az általunk tanulmányozott országok külkereskedelmének mérete, nemzetközi jelentősége és összetétele, aligha vonható kétségbe az a közös vonás,

*Részlet egy készülő monográfiából.

¹Marx: A tőke. I. Bp., 1948. 159.

²„Nem képzelhetünk el tőkés nemzetet külkereskedelem nélkül.” *Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban.* Bp, 1949. 47.

³Lásd többek között *Samir Amin: L'accumulation à l'échelle mondiale.* Paris, 1970. A. G. *Frank: Multilateral Merchandise Trade Imbalances and Uneven Economic Development.* The Journal of European Economic History, vol. 5. No. 2. 1976.

ami általában a fejlettebb és fejletlenebb országok kereskedelmi kapcsolatát jellemezte. Valamennyi vizsgált ország esetében az export túlnyomó részét a nyersanyag és mezőgazdasági vagy élelmiszeripari termékek tették ki. Behozatalukat pedig az iparcikkek ugyancsak egyoldalú túlsúlya jellemezte.

Vajon milyen szerepe, hatása volt ennek a külkereskedelemnek az elmaradottabb régiók gazdaságára? E kérdésre választ keresve mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy a XIX. századi gazdasági folyamatok eredményeként a belső és nemzetközi munkamegosztás fejlődése nyomán a külkereskedelem volumene ugrásszerűen, az ipari termelés és nemzeti jövedelem növekedését messze megelőzve fejlődött.

Paul Bairoch legfrissebb számításait idézve a következő kép tárul elénk:

Az európai export a bruttó hazai termék %-ában⁴:

1830	4,0
1860	9,4
1890	12,6
1913	14,0

Mindez azt jelentette, hogy az export folyó áron számított értéke 645 millió dollárról 10.550 millió dollárra, vagyis huszonhatszorosára ugrott. Ezek az adatok már önmagukban is arra utalnak, hogy a külkereskedelem a kapitalista világ gazdasági rendszer kiépítésének egyik legfontosabb eszköze és mutatója. A külkereskedelemből kiindulva az európai periféria országainak gazdasági fejlődését kereslet-orientációjú növekedésnek tekinthetjük, melynek már Adam Smith is igen nagy jelentőséget tulajdonított a gazdasági növekedés tényezői között. Számos gazdaságtörténész még az ipari forradalom vezető országainak gazdasági növekedését is elsősorban a nemzetközi kereskedelem rohamos terjedésével magyarázza. Érvelésük szempontjai között mindenekelőtt azok az adatok szerepelnek, melyek arra utalnak, hogy Angliában is az ún. export iparágak termelése bővült a leggyorsabban.⁵

A kérdéssel foglalkozó történészek többsége azonban végülis a belső piac növekedését tekinti az ipari forradalom országaiiban döntőnek, annál is inkább, mivel a külkereskedelem – bizonyos természeti, termelési adottságoktól meghatározott feltételektől eltekintve – a társadalmi termelés meghatározott szintjének függvénye. A keresleti és kínálati görbe találkozási pontja más termelési tényezők – tőke, munkaerő – mozgásának vizsgálata nélkül ugyanis aligha lenne érthető. Mégis először azt kell megvizsgálnunk, vajon az ipari forradalom első hullámába való bekapcsolódást illetően a történeti fejlődésben olyannyira eltérő és mégis egységes – általunk vizsgált – európai régiókban miként jelentkezett az igény és a lehetőség az ipari forradalom által teremtett új és megsokszorozódó nemzetközi áruforgalomba való bekapcsolódásra. Egyik országnak sem kellett újonnan bekapcsolódnia az európai külkereskedelemben. Az olasz városállamok a középkorban, Spanyolország és Portugália pedig a XVI. században a világkereskedelem

⁴P. Bairoch: Commerce extérieure et développement économique de l'Europe. Paris. 1976.

⁵Lásd M. R. Hartwell: The Causes of the Industrial Revolution. The Economic History Review, 1969.

központjában álltak. A Balkán országai ugyanakkor külkereskedelmi szempontból marginálisnak voltak tekinthetők. Mégis valamennyi országnak – különösen a XVI–XVIII. század között – voltak már külkereskedelmi kapcsolatai. Ennek volumene azonban viszonylag csekély volt. Ez nemcsak a világkereskedelem korábbi szintjéből, de az érintett országok alacsony termelékenységéből, csekély többleteiből, fejletlen munkamegosztásából is következett. Ami pedig a külkereskedelem szerkezetét illeti, az a periféria országaira a XVI. századtól jellemző vonásokat tükrözte. Ettől az időtől bontakozott ki a tömegfogyasztású iparcikkek és mezőgazdasági termékek cseréje, valamint bizonyos ipari nyersanyagok viszonylag nagy mennyiségű exportja. A vizsgált európai országok zömében agrárcikkekkel szállítottak Nyugat-Európába. Svédország és Oroszország jelentős mennyiségű rezet, vasat és fát exportált. Mégis a XIX. század előtti kereskedelem még *nem* vagy *alig* tekinthető a nemzetközi specializáció kialakulásának és az egyes országok gazdasága szempontjából inkább kiegészítő, mintsem a gazdasági fejlődést alapjaiban meghatározó jelentősége volt. A rendelkezésünkre álló töredékes és korántsem teljesen megbízható adatok szerint Oroszország részesedése az európai kereskedelemben a XIX. század harmincas éveiben viszonylag jelentős volt (közel 8%). A Habsburg Monarchia viszont ugyanebben az időszakban közel 5%-kal, Spanyolország több mint 2%-kal, Portugália másfél százalékkal, Svédország pedig több mint 1%-kal részesedett Európa kereskedelméből. Az egy főre jutó külkereskedelmi forgalmat illetően Európában ekkor Portugália állt az élen, mely feltehetően a gyarmatokkal való intenzív kereskedelem, továbbá az Angliával való különleges kereskedelmi kapcsolatok következménye volt.⁶

Az ipari forradalom kibontakozása Angliában, majd elterjedése a kontinens nyugati felén új helyzetet teremtett az európai kereskedelemben. Európa elmaradottabb, de gazdasági, politikai és kulturális szempontból Nyugat-Európa-hoz erősen kapcsolódó országai különböző formákban és következményekkel, de egyaránt az új helyzet hatása alá kerültek. A kapitalizmus eredményeinek átvételére és a gazdasági specializáció számára új feltételek jöttek létre. A XIX. században jórészt ez határozta meg a külkereskedelem fejlődését. A külkereskedelem két fő jellegzetessége bontakozott ki. Egyfelől a fejlett országok – bár Anglia és a többi fejlett ország között jelentős színvonalkülönbség volt – egymással folytatott növekvő cseréje, mely a termelés fejlődéséből fakadó fokozott specializáció eredménye volt és a termelési tényezők különbségéből fakadó előnyök kihasználása jellemezte. Másfelől ugrásszerűen nőtt a fejlett országok külkereskedelme az elmaradottabbakkal, melyet az előbbieknél ugrásszerűen növekvő mezőgazdasági és nyersanyagigénye határozott meg, s melynek kielégítéséhez természetesen kínálkozott a legközelebb eső, jól ismert elmaradott európai országok gazdasága. A világkapitalizmus kiterjesztésének tehát természetes első lépcsője volt az ipari forradalom eredményeinek és követelményeinek továbbterjesztése Európa perifériáira. Ez utóbbi térség országai nemcsak földrajzi fekvésük következtében voltak könnyen bekapcsolhatók, de maguk is törekedtek kapcsolatok kiépítésére és politikai-társadalmi átalakulásuk, kiépülő polgári intézményrendszerük is lehetőséget teremtett ehhez. A tőkebefektetésekkel kiépített vasutak aztán a technikai lehetőséget is biztosították a világkereskedelmi kapcsolatokhoz.

⁶ A XVIII. század közepén az angol export 15%-át vette fel a portugál piac. Bairoch – túlzottnak tűnő – számításai szerint a portugál export 1800 körül az európai export 5–7%-át tette ki. P. Bairoch: Commerce extérieur et développement économique de l'Europe. Paris, 1976. 266.

Európa elmaradottabb országai végül is egyidejűleg töltötték be az iparosodott Nyugat-Európa növekvő áruszállítási igényeinek felvevője, valamint élelmiszer- és nyersanyag-szállítója szerepét. Ebben az időszakban, amikor az Európán kívüli kontinensek bekapcsolódása az ipari forradalom által formált új világgazdaságba még csak kezdeteinél tartott, néhány speciális, természeti (trópusi) feltételek által meghatározott terméktől eltekintve az európai centrum számára legfőképpen Dél- és Kelet-Európa és bizonyos fokig Észak-Európa töltötte be a periféria szerepét.⁷

A fejlett ipari országok igénye tehát feltétlenül mozgásba hozta, exportra orientálta az addig erősen önellátó vagy kisárutermelő gazdaságokat. E hatás mértéke, valamint eredménye azonban a külső és belső tényezők együttes következményeként formálódott. Nem kétséges, hogy az európai periféria földrajzi közelsége – bár a XIX. század közlekedési forradalma, a vasúthálózat kiépítése és a szállítási költségek erős csökkenése másodlagossá tette ezt a szempontot – önmagában is potenciális előnyt jelentett. A külkereskedelmi kapcsolatok mértéke és hatása azonban attól függött, hogy a fejlett országok kereslete és az elmaradottabb országok kínálata (vagy potenciális kínálata) mennyiben találkozik. Melyik import igény kielégítésére képes a fejletlen ország. A centrális jelentőségű, nagy keresleti elaszticitású nyersanyagok szállítói például az adott fejlődési szakaszban – anélkül, hogy ezt elméletileg általánosítani lehetne – előnyben voltak a kisebb keresleti elaszticitású mezőgazdasági termékek szállítóival szemben. Nem volt kevésbé fontos, hogy a külkereskedelmi igények milyen belső továbbgyűrűzést váltottak ki, vagy tettek lehetővé. Az a hullámszerűen tovább terjedő fejlődés, mellyel a kapitalizmus újabb és újabb területeket vont be a világgazdaságba, és előbb érte el Skandináviát, mint a Balkánt, valóban „egységes folyamatnak”⁸ tekinthető, ennek ellenére a korán induló és későn jövő országok kapcsolatát még sem lehet egyszerűen valamiféle időbeli késésként felfogni, és a funkcionális kapcsolatot a komparatív költségek alapján kialakult természetes specializációként megjelölni.

A centrum szívó hatása kapcsán utaltunk már arra, hogy a XIX. századi ipari forradalom hihetetlen mértékben növelte a centrum import igényét. Az új gépek ették a gyapotot, a gyapjút, a szentet és az érceket. Az egyre növekvő ipari lakosság ellátásához még a korabeli alacsony életszínvonal mellett sem volt elégséges a hazai mezőgazdasági termelés. A centrum iparosodása tehát hihetetlenül nagy lehetőséget biztosított az elmaradottabb európai országok számára a mezőgazdasági cikkek és különböző nyersanyagok szállításának ugrásszerű növelésére. A periféria országaiban ennek alapján a legfőbb és legáltalánosabb exportágazattá a mezőgazdaság vált. A hagyományos agrárszállító országok gazdaságára ugyanis Nyugat-Európa rohamosan növekvő élelmiszerimportja a legközvetlenebb hatást gyakorolta. Az egy főre jutó nyugat-európai élelmiszerbehozatal változatlan. 1913. évi áron számítva az 1872. évi 6%-ról 1900-ra 12,2%-ra,

⁷Nem feladatunk az egyre gazdagodó centrum-periféria irodalom részletes elemzése. Meg kívánjuk azonban jegyezni, hogy több vitatható tézisük között egyik gyengéjüket éppen abban látjuk, hogy nem törekednek a fejlett és fejletlen Európa közötti kapcsolatot teóriájukban elhelyezni. Megelégednek azzal, hogy Európa elmaradott részeit félperifériának, vagy centrum később kifejlődő részének tekintsék. Megkerülik azonban a kérdést, hogy miért vált vagy válhatott ez a félperiférikus terület a centrum részévé.

⁸Vö. S. Pollard: *Industrialization and the European Economy. The Economic History Review*, 1973. 4. sz.

1913-ra pedig 13,9%-ra emelkedett.⁹ Ennek megfelelően Skandináviától Oroszországon és Görögországon át Spanyolországig az európai periféria egyre nagyobb mennyiségben szállította Angliába, Németországba és Ausztriába nyersanyagait és élelmiszercikkeit.

Az export növekedésének üteme¹⁰ évi átlag %-ban

Ország	1860–80	1880–90	1890–1910	1860–1910
Magyarország	–	1,5	3,6	2,7*
Bulgária	–	9,4	3,3	5,3*
Görögország	2,1	6,7	2,9	3,3
Románia	–	2,1	3,9	3,3*
Szerbia	–	1,9	4,2	3,4*
Oroszország	4,1	3,5	3,6	3,8
Svédország	4,9	3,7	3,2	4,0
Norvégia	3,3	1,8	3,8	3,2
Finnország	6,6	1,6	5,5	5,1
Dánia	7,2	1,8	4,8	5,1
Olaszország	3,4	–2,0	4,2	2,6
Spanyolország	4,4	2,9	0,9	2,7
Portugália	2,0	0,5	2,1	1,7
Európa	3,2	1,3	3,2	2,8

*1880–1910

Az első következtetés, amit a táblázatból levonhatunk, hogy az érintett országok túlnyomó többsége esetében az export fejlődésének mértéke meghaladta az európai növekedési ütemet. A legnagyobb exportnövekedést elért országok Finnország és Dánia voltak 5% fölötti évi növekedési ütemmel.¹¹ A másik szélsőséget az Ibériai-félsziget két országa és Itália képviselte. Az exportnövekedés ez esetben elmaradt az európai átlag mögött. Ezek az országok tehát nem voltak képesek intenzíven bekapcsolódni a nyugat-európai centrum által teremtett exportkonjunktúrába.

Más összefüggésben fejezi ki az európai periféria bekapcsolódását az áruforgalomba az itt következő táblázat, mely – a szállítás értéke alapján – az egyes országok részesedését fejezi ki az európai külkereskedelmi forgalomban:¹²

⁹ Ch. Kindleberger: Foreign Trade and National Economics. New Haven, 1962.

¹⁰ A számításokat P. Bairoch European Foreign Trade in the XIXth Century: The Development of the Value and Volume of Exports (The Journal of European Economic History. 1973. 1. sz.) című tanulmányából vettük át. Magyarországra Scott Eddie: The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade. The Journal of Economic History, 1977. June. No. 2.

¹¹ Bulgária esetében az adat csak az utolsó harminc év átlaga és az 1880–90-es szakasz számai eléggé megbízhatatlannak tűnnek, ezért Bulgáriát nem emeljük ki.

¹² Bairoch Magyarországra nem terjesztette ki számításait és az európai külkereskedelem összvolumenének megállapításánál is csak a monarchiai exportot számolta, ha a két országrész egymás közti kereskedelmét is figyelembe venné, a Monarchia részesedése lényegesen nagyobb lenne Európa külkereskedelmében az általa közölt adatoknál. Természetesen mi Magyarország teljes – tehát az osztrák területekre irányuló – exportját is figyelembe vettük.

Ország	1860	1890	1910
Magyarország	–	4,4	3,8
Bulgária	–	0,1	0,3
Görögország	0,2	0,3	0,3
Románia	–	1,1	1,3
Szerbia	–	0,2	0,2
Oroszország	5,6	8,3	8,9
Svédország	1,0	1,8	1,8
Norvégia	0,7	0,7	0,8
Finnország	0,2	0,4	0,6
Dánia	0,5	1,0	1,5
Olaszország	5,1	3,8	4,5
Spanyolország	2,3	3,4	2,2
Portugália	0,7	0,5	0,4

A növekvő tendencia itt is egyértelmű, jóllehet egyes esetekben – mint látni fogjuk – oly csekély még a külkereskedelem volumene, hogy a gyorsabb növekedés sem eredményez lényeges arányváltozást. Visszaesés ismét a dél-európai államok esetében tapasztalható. Portugália részesedése állandóan csökkent. Spanyolországban 1860 és 1890 között még erősebb exportkonjunktúra jelei mutatkoznak, de az utolsó húsz év kedvezőtlen eredményeket hozott. Olaszország esetében viszont az 1860–80-as évek jelentik a mélypontot, melyből az 1890-es évektől és a századfordulót követően lassú kiemelkedés tapasztalható.

Mindebből egyértelműen rajzolódik ki a viszonylag gyors exportnövekedés képe, mely az importigények hasonló arányú emelkedése mellett a gazdasági fejlődés meggyorsulását, a gazdaság tőkés átalakulását mozdította elő. A külkereskedelmi forgalom és az export emelkedése azonban önmagában válaszolja meg, hogy ez milyen hatással van a gazdaság általános fejlődésére, mennyiben vezet a jövedelmek tényleges emelkedéséhez, illetve a megtakarítások és beruházások révén a növekedés ütemének felgyorsulásához. Aligha kétséges e kérdés társadalomtörténeti összefüggése. Ebben a vonatkozásban azonban csak utalni szeretnénk a polgári átalakulás részlegességére, számos országban a régi uralkodó osztályok hatalmának átmentésére, a feudális eredetű nagybirtokrendszer fenntartására. Mindez az exportjövedelmek tekintélyes részét koncentráltá végül is a lakosság aránytalanul kicsiny, s méghozzá nem is maradéktalanul a tőkés értékre vonatkozó rétegének kezén.

A külkereskedelem szerepének gazdasági összefüggéseit előtérbe állítva, hadd utaljunk mindenekelőtt a közgazdasági irodalomban axiómaként kezelt tételre, ami szerint a nyersanyagszállításra alapozott külkereskedelmi szerkezet bizonyos értelemben az elmaradottság jele.¹³ Ugyanígy úgyszólván általánosnak tekinthető kiindulás, hogy a nyersanyagok és élelmiszerek, illetve az iparcikkek cseréje veszteséges az előbbi és előnyös az utóbbi cikkek eladóinak. Az ilyen típusú csere ezért, a cserearányok tartósan a kész iparcikkek eladóinak (az iparosodott centrum országoknak) kedvező jellege követ-

¹³ Lásd: *Samir Amin: L'accumulation à l'échelle mondiale. Paris, 1970. 472.*

keztében újatermelheti a gazdagok meggazdagodását és az elmaradottak elmaradását. E tendencia lehetősége kétségtelenül benne rejlett a mezőgazdasági cikk (nyersanyag) – iparcikk csere XIX. századi gyakorlatában. Erre utal, hogy a gépipari cikkek ára a világpiacon 1900-ban átlagosan 16%-kal magasabb volt, mint 1872-ben, majd 1913-ra újabb 31%-kal emelkedett. Ugyanakkor a gabonaárak, melyek még a XIX. század harmadik negyedében emelkedtek, a század utolsó negyedében bekövetkezett árzuhanás nyomán – rendkívüli mértékben csökkentek. A búza ára a koppenhágai piac árain számolva 1855–64 és 1885–94 között kereken 1/3-dal, a rozsa közel 1/4-del, a zabé viszont csak 10%-kal csökkent, az árpa ára pedig nagyjából változatlan maradt. A fa ára 1872 és 1913 között mintegy 1/6-dal, a szén és koksza ára hasonlóképpen csökkent. A nyerstermékek ára 1872 és 1900 között átlagosan is mintegy 1/3-dal esett. (Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy nem valamiféle „vastörvény” érvényesüléséről volt szó. Ennek ellene szólt a gabonaárak már említett emelkedése a megelőző szakaszban, továbbá az állati termékek árának egész periódusban emelkedő tendenciája.) A tények azt mutatják, hogy a cserearányok nem *általában* voltak kedvezőek a centrum országai számára és kedvezőtlenek a periférián. Ez mindig a kivétel és behozatal konkrét áruösszetételének és a világpiacon ármozgásának együttes függvénye volt.

Kétségtelen, hogy az európai periféria szempontjából sorsdöntő félévszázadban, 1860 és 1914 között Anglia cserearányai például 20%-os javulást mutattak, vagyis ugyanazon egységnyi export fejében Anglia a korszak végén egyötöddel több importárut kapott, mint félévszázaddal előbb. A centrum országok közül hasonló tendenciát mutattak Belgium cserearányai. Ehhez is érdemes azonban hozzátenni, hogy a megelőző közel félévszázadban, 1820 és 1860 között, amikor Anglia ipari monopóliuma sokkal egyértelműbben érvényesült, a cserearányok kedvezőtlenül alakultak a szigetország számára, s a korszak végén ugyanazon egységnyi importáruért Angliának 50%-kal többet kellett exportálnia.¹⁴ Ugyanezen évtizedekben azonban a francia és német cserearányok viszont kedvezőtlenül alakultak. 1880 és 1913 között Németország cserearányai például nem kevesebbel, mint egyötöddel romlottak. (Ebben nagy szerepet játszott, hogy a vegyipari termékek árszínvonala 1900-ban az 1872. évi szint 25%-át érte csupán el, 1913-ban pedig már csak az 1900. évi szint 45%-át!)

A nyersanyag- és élelmiszerelexportőr Svédország cserearányai viszont ugyanezen időszakban 50%-kal emelkedtek, ugyancsak javult Dánia cserearánya is, viszont – a szállítási költségek hanyatlása folytán – romlott Norvégiaé. Katus Lászlónak Magyarországra vonatkozó számításai – a Monarchia századforduló utáni agrárprotekcionista intézkedései hatására – ugyancsak a cserearányok javulását tükrözik.¹⁵ Nyilvánvalóan nem így állt azonban a helyzet az Ibériai félsziget országaiban.

¹⁴A. Mitchell – Ph. Deane: *British Historical Statistics*. Cambridge University Press, 1962. 331–332.

¹⁵J. Pedersen – O. Pedersen: *An Analysis of Price Behaviour*. Copenhagen, 1938; W. Hoffmann: *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*. Berlin, 1965; C. Kindleberger: *The Terms of Trade*. New York, 1956; Katus L.: *a Magyarország története VII. kötetének gazdasági fejezeteként írott tanulmánya (kézirat)*; S. Eddie: *The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade. 1882–1913*. *The Journal of Economic History*, 1977. 2. szám.

Bizonyos általános tendenciák ellenére tehát az egyes országok külkereskedelmi nyereségét, vagy veszteségét a konkrét viszonyok határozták meg. A búzaexportáló ország például nyilvánvalóan kedvezőtlenebb helyzetben volt, ha világgiazi áron kellett értékesítenie (Magyarország esetében nem ez volt a helyzet a monarchiai piacon), mint a hús, illetve állati termékeket exportáló ország, holott mindkettő „mezőgazdasági exportőr” volt. A gépkivitel nagyobb cserearány előnyöket, míg a vegyi cikkek exportja súlyos cserearány veszteséget eredményezett, holott mindkét esetben „ipari termékek” kiviteléről beszélhetünk.

Mindez arra utal, hogy a cserearányok révén bekövetkező nyereség vagy veszteség sem egyszerűen a centrum, illetve periféria szituáció automatikus következménye volt, hanem az egyes országok konkrét termelési és kiviteli tevékenységétől függött. Ez utóbbi viszont a piaci viszonyokhoz való alkalmazkodás, illetve alkalmazkodóképesség hiányának hatásai alatt állt. Méginkább így volt ez, ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy a külkereskedelem vajon mennyiben válik a fejlettebb országhoz való alárendelő alkalmazkodás eszközévé, vagy a magasabb fejlettségre jellemző gazdasági szerkezet kifejlődésének ösztönzőjévé. Erre a kérdésre ugyanis – mint az előző vizsgálat eredményei ezt bizonyítani látszanak – csakis a nemzetközi és belső gazdasági rendszer összes elemével való együttes elemzés alapján válaszolhatunk.¹⁶ Ebben az összefüggésben elfogadható H. Myint megfogalmazása – „A nemzetközi kereskedelemről származó előnyöket nem lehet megfelelően mérni a cserearányok hagyományos fogalmaival, sem az ebből származó jövedelemnek a résztvevő országok közti megosztása alapján. Figyelembe kell vennünk emellett a gazdasági tevékenység gyarapodását, a származékos beruházások hatására a foglalkoztatottságban, a technikai tudás gyarapodásában bekövetkező változásokat, és mindazokat a dinamikus ösztönzéseket, melyek egy országban a kereskedelem volumenének gyarapodásából származnak.”¹⁷

Ez adhat magyarázatot arra a gyakorta megfigyelhető történelmi tényre, hogy jónéhány fejlett ország, fejlődésének kezdeti szakaszán, de nem egyszer hosszú ideig még azon túl is, elsősorban nyersanyag- és élelmiszerszállítások révén tudta jelentősen meggyorsítani tőkefelhalmozását. Több esetben éppen a nyerstermékek révén fejlődő exportágazatok váltak az általános gazdasági fellendülés és iparosodás szerkezeti átala-

¹⁶ Ezért találjuk túl általánosnak a függőség fogalmi használatát a centrum és periféria kapcsolatát tárgyaló közgazdasági irodalom számos munkájában. Ennek a függőségnek a kritériumait két ország kapcsolatában D. Senghaas a következőkben összegezi:

- a) a különböző dimenziók folytán keletkezett aszimmetrikus kiindulópont
- b) aszimmetrikus struktúra (nyersanyag-ipar-csere, egyhangú vagy diverzifikált exportstruktúra)
- c) pénzügyi eredmények egyenlőtlen továbbhatása
- d) egyenlőtlen fejlődési lehetőségek

D. Senghaas: *Imperialismus und strukturelle Gewalt. Analysen über abhängige Reproduktion.* Frankfurt, 1972. 23.

¹⁷ Mindehhez S. Kuznetz még hozzáteszi, hogy a külkereskedelmi függést a külkereskedelemnek a nemzeti termékhez viszonyított arányán túl meghatározza a kulcsszektorok súlya, illetve a külkereskedelem diverzifikációjának mértéke is. A külkereskedelemből származó előnyök nagy mértékben függenek a behozott áruk helyettesítési lehetőségeitől, illetve az exportcikkbe fektetett termelési tényezők mobilitásától. S. Kuznets: *Modern Economic Growth.* New Haven–London, 1966. 302.

kulásának alapjává.¹⁸ A kérdés tehát nem az, hogy *önmagában* a nyersanyagok és élelmiszerek kivitele előnyös, vagy hátrányos-e, hanem hogy vajon a térség országai mennyire rekedtek meg a nyerstermékek exportjának szintjén, illetve mennyiben voltak képesek ennek alapján és ebből fokozatosan tovább haladva megfelelő belső gazdasági szerkezetváltozást elérni.

A fejlett belső ipari szerkezet kialakítása, a nyugati szívó hatásra való megfelelő reagálás és a sikeres verseny a fejlettebb országokkal természetesen több tényező bonyolult kölcsönhatásának lehetett csak eredménye. A természeti, földrajzi tényezők és erőforrások gazdagsága, a közlekedési lehetőségek, a proto-iparosítás előzményei, a tőkefelhalmozás, a külföldi technológia átvételének lehetősége és nem utolsósorban a kormány-politika nyilvánvalóan mind közrejátszhattak formálódásában.¹⁹ Mégis hadd utaljunk arra, hogy meg kell különböztetnünk a nyersanyagok és élelmiszerek túlzottan általános kategóriáján belül olyan termékeket, melyeknek exportja eo ipso kedvezett a belső iparosítás megindításának, valamint olyanokat, melyeknek átalakító, fejlesztő ipari technológiai hatásai, továbbgyűrűzési lehetőségei kedvezőtlenebbek voltak, vagy teljesen hiányoztak.²⁰ Nagyon fontosnak ítéljük, hogy éppen ez utóbbi technológiai és termelési körülményeket találhatunk azon országok exportált termékeinél, mely országok export-növekedési üteme elmaradt az átlagtól, vagy éppen csak a körül mozgott. *Görögország* esetében például a mezőgazdasági cikkek álltak az exportlista élén. 1887-ben az export közel 75%-a mezőgazdasági nyerstermékből állt. Nem mutatkozott lényeges változás 1912-ben sem, hiszen a mezőgazdasági termékek aránya a kivitel 78%-át tette ki. Milyen mezőgazdasági termékekről volt azonban szó? 1887-ben a három legfontosabb kiviteli cikk a mazsola (az összes kivitel 56,5%-a), a bor (4,9%) és az olajbogyó és étolaj (4,5%). 1912-ben a mazsola részaránya a kivitelből visszaesett (28,8%), s megnőtt a dohány (14,1%), az olajbogyó, olajtermék (14,9%), valamint a bor (11,8%) részesedése. Ezek a

	Élelmiszer és nyersanyag		Élelmiszeripari termék és félkészáru		Ipari készáru	
	USA	Kanada	Kanada	USA	USA	Kanada
1850	68	—	—	19	13	—
1868–70*	54	95		29	16	5
1914**	42	87		33	26	13
1926–1929	31	47	30	24	45	23
1936–1939	23	32	40	25	52	28

*Az USA esetében 1861–1870.

**Az USA esetében 1901–1910.

¹⁸ Érdemes ebből a szempontból felidézni Kanada és az Egyesült Államok exportstuktúráját:

Idézi: *Ch. Kindleberger: Foreign Trade and National Economics*. New Haven, 1962. 41., 43.

¹⁹ Lásd ezeket a szempontokat, mint az európai iparosítás tényezőit: *S. Pollard: European Industrialization. The Economic History Review*. 1973. 4. sz.

²⁰ „A nyerstermékek a ráfordítások, az ebből eredő jövedelemmegoszlás, a társadalmi hatások és technikai követelmények függvényében különböző hatása van a gazdasági növekedésre.” *Ch. Kindleberger: i. m.* 201.

termékek, még ha kiszállításukat minimális feldolgozási folyamat is előzte meg (a dohány szárítása, elsődleges ipari feldolgozása, olajpréselés, mazsola készítés a szőlőből stb.), jelentősebb élelmiszeripar kiépítését még sem igényelték. A minimális ipari feldolgozás technikai igénye különlegesen jelentéktelen volt, hiszen ismeretes, hogy a kor dohánygyárai közelebb álltak a hagyományos manufaktúrákhoz, mint a modern gyárakhoz. A mazsola, az olaj vagy a bor előállítás sem teremtett új ipari feladatokat.

Az iparosítás első lehetséges lépései és az exportágazatok között tehát ez esetben nem volt szerves kapcsolat.

A görög exportágak azonban nemcsak ebben az értelemben nem válhattak tartós gazdasági fellendülés és ipari átalakulás kiindulásává. Nem kevésbé lényeges, hogy a legfőbb görög exportcikkek nem kapcsolódtak Nyugat-Európa gazdasági fejlődésének kulcságazataihoz. A mazsola, olaj, dohány keresleti elaszticitása csekély volt, áralakulásuk ennek megfelelően kedvezőtlen. A lendítő hatás hiánya természetesen az import alakulásában is megmutatkozott. Súlyosbította a helyzetet, hogy Görögország élelmiszerből is behozatalra szorult. Behozatalának 1887-ben 38%-át, 1912-ben 19%-át gabona, további 5%-át a cukor tette ki. Jelentős (12%) a szénbehozatal aránya is. Végül a viszonylag kicsiny volumenű iparcikk-behozatal az elmaradottság jól ismert jelenségeit tükrözte: a legfontosabb ipari behozatali tételt a textilárak tömegfogyasztási cikkei jelentették, ugyanakkor a gépek, beruházási javak importja (az összes import alig 1,5%-a) még minimális. Görögország esetében tehát az évi 3%-os exportnövekedés a görög gazdaság erősen külkereskedelemre utalt jellege ellenére – a külkereskedelem aránya a nemzeti jövedelemhez viszonyítva 26% volt – inkább magasabb szinten konzerválta, semmint megújította vagy átalakította a gazdaság szerkezetét. Voltaképpen egyetlen iparág, a hajóépítőipar fejlődését lehet közvetlen kapcsolatba hozni a külkereskedelemmel. A kereskedelmi hajók befogadóképessége ezekben az évtizedekben tízszeresére ugrott. Megfelelő tőke, technológia és szakemberek hiányában azonban a régi, elavult hajókat pótló modern, nagy hajókat jórészt nem Görögországban állították elő.²¹

A *portugál* példa még a görögnél is kedvezőtlenebb. Ez az ország korábban igen nagy szerepet játszott Anglia külkereskedelmében. Már a XVIII. században megszületett a híres meutheni kereskedelmi megállapodás, mely szerint a szabad angol textilexport fejében Anglia a portugál borokat jelentős kedvezményekben részesíti. Az angol textilárak és a portugál borok cseréje Ricardo óta a szabad kereskedelem, a komparatív költségek teoretikusainak alapvető példája. Nem feladatunk a komparatív költségek elméletének általános bírálata. E bírálat részben éppen Európa, mindenekelőtt Portugália tapasztalataiból vonható le. A bor iránti kereslet növekedése ugyanis messzeemenően nem tartott lépést a kor fontosabb nyerstermékei vagy fogyasztási cikkei iránti keresletnövekedéssel.

Bairoch három tényezőre vezeti vissza a portugál exportszektor stagnálását: 1. a Brazíliával való kereskedelem monopóliumának elvesztése, 2. a borexport stagnálása, 3. a rendkívül gyenge export-diverzifikáció (1890-ig Portugália exportjának 50%-a körül mozgott a borexport).²²

²¹ Az adatokra lásd B. Szerjosz megjelenés alatt álló, „Az ipari forradalom Görögországban” című tanulmányát.

²² B. Bairoch: Commerce extérieur et développement économique de l'Europe. Paris, 1976. 267. A borexport 1800-ban 200.000 hl volt, és ezt a mennyiséget nem haladta túl 1870-ig.

Portugália külkereskedelmének lassú fejlődése mindenekelőtt arra utal, hogy exportcikkei nem voltak elég kelendők az új, dinamikus világpiacon. (A szardínia export ugyan a századforduló után rohamosan emelkedett.)²³ Ilyen körülmények között Portugália állandóan kereskedelmi mérleghiánnyal küzdött. Az ország export iparágai, ha nem is voltak gyarmati jellegű enklavéknak tekinthetők, mégis olyan ágazatokat alkottak, melyeknek csak minimális indító hatásuk volt a belső gazdasági átalakulásra. Ezek az ágazatok még a mezőgazdaság részleges korszerűsítéséhez sem igen járultak hozzá, s időlegesen sem töltötték be a gazdaságot előrehajtó vezető szektor szerepét. A textil-export és a textilipar megfigyelhető fejlődése a századforduló körül jórészt a portugál gyarmati piacokkal állt kapcsolatban. A „vezető szektor” teoretikusainak, S. Kuznetsnek és W. Rostownak abban feltétlen igaza van,²⁴ hogy egy-egy ágazat gyorsabb fejlődése még távolról sem elegendő ahhoz, hogy az valóban „vezető szektorrá” váljék. A tényleges átalakulás lehetőségéről, a nekilendülésről csak akkor lehet szó, amikor olyan gazdasági ágazat, illetve iparág emelkedik ki, mely megfelelően széles összefüggés és kapcsolati rendszerrel épül a nemzetgazdaság egészébe, tömeges igényt teremt más nyersanyagok, iparcikkek és a munkaerő iránt, s további iparágak megteremtésére ad ösztönzéseket (akár úgy, hogy szűk keresztmetszeteket hoz létre, akár úgy, hogy csökkenti más iparágak befektetési költségeit). Mindezzel úgyszólván általános láncreakciót indít el. Nem elégséges tehát az exportiparágak vagy exporttermékek termelésének növekedése és ezzel összefüggésben a tőkés viszonyok fejlődése. A változások olyan dinamikus sorozatára van szükség, melyben a kezdő lökés továbbgyűrűzik és újabb helyettesítő és kiegészítő iparágak létrehozásával végső soron az egész belső gazdasági szerkezet átalakítására vezet.²⁵

Ebben a helyzetben a hatalmas külföldi hitelek már azért sem gyakoroltak ösztönző hatásokat a portugál gazdaságra, mivel egyrészt jelentős importtöbblet mellett a külföldi tőkebefektetések törlesztése és kamatainak fizetése egyre nehezebb terheket rótt a gazdaságra és úgyszólván megoldhatatlan feladatnak látszott,²⁶ másrészt a külföldi tőke túlnyomórészt olyan szektorokba irányult, melyeknek továbbgyűrűzési hatása minimális volt és ezért nem teremtett olyan termelési többletet, mely új, fejlettebb gazdasági szerkezet megalapozásával a terhek és előnyök mérlegét az utóbbi javára billentette volna. A külföldi tőkebefektetések ugyan gyorsították a gazdasági fejlődést, bővítették a belső piacot, de csak csekély mértékben, az iparosodás szempontjából nem megfelelően. Az Európában egy főre számítva legmagasabb eladósodást tehát igen alacsony nemzeti jövedelmi szint és lassan átalakuló gazdasági szerkezet kísérte. Portugália ezért alacsony szinten rekedt meg és a gazdasági függő viszony úgyszólván klasszikus kritériumai szerint alkalmazkodott a fejlett ipari országok, mindenekelőtt Anglia gazdaságához. Mivel a külső hatások továbbgyűrűzése elakadt, egyre jobban eme hatások struktúratörzítő és gátló vonásai kerültek előtérbe. Valóban tipikus és az európai periféria esetében távolról sem elszigetelt esettel állunk szemben. A külföldi hatások bizonyos fokig felgyorsítják, de távolról sem oldják meg a gazdasági fejlődés kérdését. Az alapvető feltételek, melyek a

²³ A. Castro: *A revolução industrial em Portugal no século XIX*. Lissabon, 1972. 73.

²⁴ W. Rostow: *The Leading Sectors and the Take-off*. In: *The Economics of Take-off into Sustained Growth*. London, 1963.

²⁵ Vö. A. Hirschmann: *Strategy of Economic Development*. Yale, 1958.

²⁶ A. Castro: *A revolução industrial em Portugal no século XIX*. Lissabon, 1972. 146. 1898 és 1910 között a behozatal általában kétszeresen meghaladta a kivitel értékét.

világgazdasági kapcsolatok és a külföldi tőkebefektetések hatását és irányát is meghatározták, Portugália esetében jórészt kedvezőtlenek voltak. A beruházások területei, valamint azok jövedelmi hatása és nem utolsósorban az ország gazdasági szervezete, amelybe a befektetések beépültek és melyek az export bázisát szolgálták, nem segítettek elő a gazdasági átalakulás folyamatát. Ezen az export kétségkívül bekövetkező növekedése sem változtatott, részben mivel a portugál exportszektort alacsony produktivitás jellemezte. A növekvő export és a külföldi beruházások, melyek inkább a kereskedelmi, semmint az ipari tevékenységet lendítették fel, csak minimális accelerator és multiplikátor hatást gyakorolhattak. A belső kereslet nem emelkedett lényegesen, a beruházások szétforgácsoltak maradtak, a tőke profitja részben kiszivárgott az országból, s lendítő hatások végül is csak korlátozottan érvényesültek.²⁷

Aligha van okunk kételkedni, hogy a *Balkán-országok* exportszektorainak fejlődése – mely jóval később indult és rendkívül dinamikus volt, a XIX. század közepétől 1913-ig Szerbia exportja 4,7 millió dollárról 23,4 millió dollárra, Romániáé 9,4 millió dollárról 135,9 millió dollárra, Bulgáriáé (1870 és 1913 között) 4,4 millió dollárról 36,9 millió dollárra ugrott – jórészt hasonlónak tekinthető a görög és a portugál típushoz. Az öt vezető exportcikk – valamennyi mezőgazdasági termék – végig megőrizte mintegy háromnegyedes-negyötödös részesedését az egyes országok exportjában. Az export-bevételek pedig csak arra voltak elégségesek, hogy a mezőgazdaság árutermelő tevékenysége valamelyest növekedjék, s meginduljon a modern XIX. századi infrastruktúra bizonyos elemeinek kiépítése. Bár egyes balkáni országok, különösen Románia olyan export-cikkkel is rendelkeztek, melyeknek európai kereslete végig igen intenzív volt, árai pedig nem alakultak kedvezőtlenül, mégis többé-kevésbé ezekben az országokban is csupán a kapitalista fejlődés első lépéseivel találkozunk. A szívó hatás az exportigényen keresztül minden esetre kimozdította a korábban stagnáló gazdaságú országokat és felgyorsította fejlődésüket. Radikális szerkezeti átalakulás és színvonalemelkedés azonban nem következett be, annál is kevésbé, mert ezekben az esetekben a szívó hatással egyidejűleg különlegesen erőteljesen érvényesültek a fejlett és periférikus országok gazdasági kapcsolatainak ellentmondásai is. Sok esetben a szívó hatás sem egyszerűen a világpiac automatikus mechanizmusán keresztül jelentkezett. Nem egyszer az ipari nagyhatalmak adminisztratív-politikai beavatkozására volt szükség – mint erre utaltunk is – a tradicionális jogi-intézményes akadályok elmozdítására. A belső feltételek azonban annyira kezdetlegesen maradtak, hogy a minimális infrastruktúra kiépítése is csak külföldi közreműködéssel volt lehetséges. Ilyen körülmények között a szívó hatással egyidőben fellépő korlátozó, deformáló hatások erősen érvényesültek. A fejlett országok nemcsak nyersanyag- és élelmiszerexportot ösztönöztek, hanem egyidejűleg elárastották ezen országok gyenge, fejletlen belső piacát a tömegcikkeket gyártó iparuk termékeivel. A korábban kizárólagos, s itt-ott virágzó helyi kis-, kézművesipart ez a verseny hamarosan tönkretette, anélkül, hogy a nagyipar belső fejlődését, bizonyos minimális szinten túl, előmozdította volna. A külkereskedelmi növekedés belső fejlődést előmozdító hatásai még csak korlátozottan jelentkeztek. Ezek között már figyelmet érdemel a nyersanyag-kitermelő ágazatok bővülése, valamint bizonyos élelmiszerek már iparszerű feldolgozása. Ehhez járult még a

²⁷ A kérdésre teoretikusan lásd *G. M. Meyer: The Problem of Limited Economic Development in: The Economics of Underdevelopment. Szerk. Agarwala Singh, New York, 1963.*

kezdődő városiasodás, valamint a modern szállítás elemi gazdasági szükségleteinek hatása. A centrum ösztönző hatása tehát ez esetben csak arra volt alkalmas, hogy ezeket az országokat is bekapcsolja a világ gazdaság rendszerébe, konzerválva azonban alacsony fejlettségi szintjüket, elmaradott gazdaságszerkezeti vonásaikat. Az exogén erők annyira uralkodtak a modern gazdaság kezdeti kialakulásánál, hogy az endogén erőket is saját szükségletrendszerükhöz igazították. Az exogén erők meghatározó szerepe azonban nyilván nem érvényesülhetett volna ilyen mértékben, ha az endogén erők megfelelően erősek lettek volna, ha az indulás belső feltételei kedvezőbb növekedési lehetőségeket biztosítottak volna. Az iparosodás belső feltételei azonban ebben a régióban még nem voltak eléggé érettek. Az iparosodási folyamatokat ugyan nem a szabad verseny fojtotta meg, de kétségkívül nemcsak megerősítette belső korlátozottságait, de újakat is teremtett. Egyidejűleg szűkebb területeken és egyoldalúan lendítő hatásokat gyakorolt azokban az ágazatokban, melyekben a nyersanyag-adottságok, kedvező mezőgazdasági termelési feltételek, illetve a centrum ipari igényei ezt lehetővé tették. Bár ezen ágazatok túlsúlya kétségkívül elmaradottabb termelési szerkezetre utalt, de az iparosodás spontán belső lendítőerőinek gyengesége mellett mégis alkalmasak voltak a gazdasági növekedés felgyorsítására.

Természetesen arra ritkán volt már mód, hogy az ipari forradalom üttörő országainak fejlődését másolva haladjanak előre, hogy ún. „imitatív” gazdasági fejlődési utat járjanak. Kisebb országok esetében azonban a fejlődés olyan lehetősége nyílt meg, hogy a fejlett centrum „kiegészítő” (komplementer) gazdaságaivá válhassanak. Annál is inkább, mivel az exportszektor jellegét és lehetőségeit végső soron nem csak a centrum igényei szabják meg, de a periférián induló ország belső feltételei és a nemzetközi feltételekhez való alkalmazkodás körülményei is.²⁸

Nincsenek teljesen megbízható adataink ugyan a cserearányok alakulására, általában azonban ez az időszak nem volt egyértelműen kedvezőtlen a nyersanyagok és mezőgazdasági termékek exportja számára.²⁹ Megítélésünk szerint azonban nem is ebben kereshető a kérdés lényege. Sokkal inkább arról van szó, hogy ezekben az országokban az exportszektor kiépülése, a vilákapitalizmus rendszerébe való beilleszkedés jórészt nem jelentett mást, mint addigi gazdasági szerkezetük magasabb szintű reprodukálását. Gyakorlatilag alig történt több, mint pótlólagos termelési tényezők (föld, munka) bekapcsolása a termelés mennyiségi növelése érdekében, anélkül, hogy az érdemlegesebb lökést adott volna a termelési tényezők átcsoportosítására, vagy hatékonyabb kihasználására, vagyis az iparosodás valóságos nekilendülésére. A megnövekedett exportbevételek nagy részét ezért vagy az importpiac, vagy az állami költségvetés improduktív tételei szívták fel, s nem utolsósorban a vezető osztályok, társadalmi rétegek luxusfogyasztása emésztette fel. Ezeket a folyamatokat megerősítette a fejlett országok hatalmas előnye az ipari produktivitás és tőkeellátottság terén, valamint a kormányok kereskedelem-politikája is.

²⁸ Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. II. kiad., 1976.

²⁹ Mivel a búza és a kukorica volt a legdöntőbb exportcikk, s ezeknek ára a századfordulótól a világpiacra emelkedett, a mezőgazdasági cikkeket szállító országokra vonatkozóan ebben az időben nincs okunk feltételezni a cserearányok romlását. Lásd: J. Lampe: Varieties of Unsuccessful Industrialisation. The Balkan States before 1914. The Journal of Economic History, 1975. I. 65. Az egyenlőtlen cserére vonatkozó Arghiri Emmanuel: L'échange inégal. Paris. 1969 c. munkájának kidolgozott elméletét nem tartjuk viszont bizonyítottnak és alkalmazhatónak.

Az ún. továbbgyűrűzési hatások tehát ezekben az országokban kevéssé érvényesültek. Mivel a fejlett országok esetében a fokozott ipari növekedés felgyorsuló gazdasági és társadalmi hatásait figyelhettük meg, a nemzetközi munkamegosztásban a gazdaságilag erős, technikailag fejlett és magas fejlettségű belső gazdasági szerkezettel rendelkező centrum országok a gazdaságilag gyenge, erőtlen, elmaradott szerkezetű és külső effektusok által meghatározott gazdaságokkal álltak ez esetben kapcsolatban. Ez nemcsak automatikusan biztosította az előbbi országok fölényét, de lehetővé tette, hogy a fejlett gazdaság a fejletlent a maga igényeihez alakítsa, vagy deformálja.³⁰ Mindezzel összefüggésben a külföldi tőkebefektetések növekedést előmozdító hatásai sem ellensúlyozhatták azokat a negatív következményeket, melyeket a beruházott produktív tőke rendkívül alacsony mértéke és a gyenge hazai iparnak súlyos versenyt támasztó, csírákat megfojtó, – tőkeimportot kísérő – külföldi árubehozatal okozott, anélkül, hogy az iparfejlődés lényeges ösztönzést kapott volna. A súlyos eladósodás, ami később a gazdasági szuverenitás formális korlátozására is vezetett, megindított ugyan bizonyos gazdasági átalakulási folyamatot, de ez nem vezetett el az ún. önfenntartó növekedés szintjére, a modern gazdasági szerkezet kialakulására, hanem megrekedt a fejlett gazdaságokhoz alkalmazkodó, elmaradott szint és szerkezet megmerevített formáinál. Az ösztönző hatások tehát csak korlátozottan és torzán érvényesültek. Egyrészt a kölcsönök tekintélyes részét az új államok apparátusának, hadseregének kiépítésére fordították.³¹ Ezek a jórészt improduktív befektetések hatalmas pénzügyi terheket raktak az országokra anélkül, hogy közvetlen gazdasági haszonra vezettek volna.³² Mi több, az adósságok visszafizetésére – mivel gazdasági megtérülés alig jelentkezett – csakis az adóterhek növelése útján nyílt lehetőség. Az állami költségvetés növekedése és ezen belül a közvetett és fogyasztási adók fokozódó szerepe tükrözte ezt a tendenciát. Romániában az állami bevételek 50%-a, Bulgáriában 42%-a ebből a forrásból származott. Ennek következtében a bolgár paraszt jövedelmének mintegy 20%-át vonta el az adó.³³ Ez viszont tovább szűkítette az amúgy is gyenge belső piacot és tovább nehezítette a továbbgyűrűző hatások kibontakozását azon szektorokból, melyekben a külföldi tőkebefektetés gazdasági ösztönző hatása erőteljesebben érvényesült.³⁴

³⁰A kérdésre általában lásd: *D. Senghaas: Imperialismus strukturelle Gewalt. Analysen über abhängige Reproduktion.* Frankfurt, 1972. 19; továbbá *J. Galtung: Eine strukturelle Theorie des Imperialismus.* Természetesen az olyan felfogást, mely a Balkán-országok gazdasági elmaradottságát csak vagy elsősorban a fejlett világgal való gazdasági kapcsolatokból, vagy az ún. strukturális erőszakból vezeti le, mint mondanivalónk egészéből kitűnik, aligha fogadhatjuk el.

³¹Lásd *Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.* 2. kiad. Bp. 1976.

³²Szellemesen nevezi az új független államok ilyen beruházásait Galbraith szimbolikus modernizációnak. *J. K. Galbraith: Economic Development.* Boston, 1964. 51. „Az ország gazdasági jóléte ritkán növekszik a szimbolikus modernizáció révén. Sőt visszavetheti azokat, akik a számlát fizetik.”

³³*A. Milward – S. B. Saul: The Development of the Economies of Continental Europe. 1870–1914.* 461.

³⁴Viszonylag magas volt a fizetendő kamat is. Románia kölcsöne után 5 1/2 és 5 3/4 % kamatot követeltek. Szerbia és Bulgária 6 1/2%-ot fizetett, az 1900-as évek elejéig, a háború előtt pedig 5 1/2 %-ot. Ld.: *J. Lampe: Varieties of Unsuccessful Industrialization. The Balkan States before 1914.* The Journal of Economic History, 1974. 1. sz. 76.

Ha a jórészt improduktív célokra fordított államkölcsonöktől eltekintünk, akkor a fejlett országok ösztönző hatása — a technológia-kölcsonzéstől eltekintve — a mezőgazdasági export révén a vasúthálózat részleges kiépítésében és bizonyos kitermelő iparágakban történő tőkebefektetésekben realizálódott. (Bányakincsek exportja a Balkánról — a századforduló után megjelenő román olajtól eltekintve — még jelentéktelen volt).

A mezőgazdasági export a továbbgyűrűző hatások hiánya, valamint a nemzetközi piacon játszott jelentéktelen szerepe következtében nem válhatott az általános gazdasági fellendülés alapjává. (Románia ebből a szempontból kivételt jelentett, hiszen 8%-kal részesedett a világ búzaexportjában.)

A vasúthálózat — bár kiterjedtsége és nemzetgazdasági szerepe messze elmaradt a nyugat-európai ipari országok vasútsűrűségétől, sőt az olasz vagy a magyar vasútvonalak kiépítettségétől is — részben betöltötte a nemzeti piac bizonyos egységesítésének, a nemzetközi gazdaságba való bekapcsolódásnak a feladatát. Nem kétséges, hogy mind gazdasági, mind társadalmi szempontból továbbgyűrűző hatásuk is érvényesült. Ennek ellenére sem töltötték be a konjunktúra központi tényezőjének szerepét, mint Nyugat-Európában vagy akár Olasz-, Magyar- vagy Oroszországban is, ahol a vasútépítés által indukált gazdasági folyamatok tartós gazdasági konjunktúra alapjává váltak.

A külföldi tőke, melynek oroslánrésze volt a vasútvonalak létesítésében, természetesen elsősorban a nemzetközi vonalak kiépítését szorgalmazta. A belső piac teljes egybekapcsolását célzó vasútvonalak kiépítését sem politikai, sem stratégiai érdekek nem sürgették és profitzempontok sem ösztönözték. A külföldi tőke vasút befektetéseiének gazdasági hatása tehát egyoldalú és extravertált volt, alapjában főként a nemzetközi munkamegosztás tényezőjévé és mint ilyen, sajátos módon az elmaradottság konzerválásának is eszközévé válik.³⁵ Még a román olajipar esetében is mindazokkal a tipikus negatív jelenségekkel találkozhatunk, melyek a külföldi tőke tevékenységével fellendülő export-orientációjú gazdaságokat jellemzik. Néhány szektor gyors növekedése viszonylag csekély továbbgyűrűző hatást gyakorolt a gazdasági élet egészének fejlődésére és átalakítására. A kitermelő iparágak fellendülése alig befolyásolta a feldolgozó iparágakat. Az ágazati kapcsolatok elégtelenek voltak, mivel a beruházási javak továbbra is import útján kerültek az országba, sőt, a kibányászott olaj feldolgozása is jórészt külföldön történt. Finomított olajból Románia a háború előtt még behozatalra szorult. Románia esetében — az olajkitermelés iparágakat teremtő hatásától eltérően — a belső ágazati kapcsolatokat az olajkitermelés növekedése viszonylag kis mértékben módosította. A profitot vagy a kitermelő szektor további bővítésébe fektették, vagy külföldre vitték.

A külföldi tőke tevékenysége tehát a Balkán-országokban meggyorsította a fejlettebb termelési mód elemeinek átültetését, az árutermelés és piaci viszonyok kiszélesítését, fejlettebb technikán alapuló üzemek, olykor egyes iparágak létesítését, de a nemzetközi munkamegosztás rendszerében, megfelelő belső tényezők híján az elmaradottság áttörésére ez nem volt elegendő. Ugyanakkor olyan fékező tényezők is megjelentek, melyek az elmaradott szerkezet szintjén való megrekedést, az elmaradottságot konzerválták. Az exportszektorok elszigetelt, ún. enkláve-jellege, ha természetesen nem is

³⁵ Berend T. Iván — Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. II. kiad., Bp. 1976.

a klasszikus gyarmati értelemben³⁶ (ahol a külföldi tőke segítségével létrehozott ágazatok vagy üzemek és az elmaradott tradicionális szektor szembenállásig élesedő különbsége volt jellemző), de sajátos kettősségre vezetett, az ún. duális gazdaság jelenlétére utalva.

Az eddig vizsgált görög, portugál és balkáni folyamatokhoz legközelebb állónak a spanyol fejlődést és jellegzetességeit tekinthetjük. *Spanyolország* exportnövekedése nem volt túl gyors, valamivel elmaradt az európai átlagtól, és ami különösen érdekes, csökkenő tendenciát mutatott. Míg az 1860–80-as időszakban az export évi 4,4%-kal, addig az 1880-as évtizedben évi 2,9%-kal, 1890 és 1910 között pedig már csak évi 0,9%-kal gyarapodott. Az exportfejlődés ütemének lelassulását azzal a változással hozhatjuk összefüggésbe, mely a spanyol export szerkezetében a XIX. század közepe és a XX. század eleje között bekövetkezett. 1850-ben a spanyol export 28%-át a bor és borpárlat tette ki. Az első tíz exportcikk közül kilenc mezőgazdasági termék volt és az ipari nyersanyagok közül csupán a nyers ólom szerepelt ezek között. Ezekben az évtizedekben Spanyolország még többnyire búzát is exportált.³⁷ Az ipari forradalom országaival való kezdeti kapcsolat tehát ez esetben is a mezőgazdaság ártermelésének növekedésében jelentkezett. A nyugat-európai iparosodás előrehaladása azonban egyre nagyobb igényt támasztott a fémek és ércek iránt. A XIX. század hetvenes éveitől ezt a keresletet elsősorban az európai periféria már ismert és a világgazdaság rendszerébe már bekapcsolt országaiból igyekeztek kielégíteni. A külföldi tőke rohamos beáramlása tehát a perifériára nem utolsósorban éppen az ásványi nyersanyagok kiaknázását is célozta. Ezzel függött össze, hogy 1913-ban már nem a bor, hanem az ércek (12%) álltak a spanyol kiviteli lista első helyén. A bor második helyre szorult vissza, s azzal majdnem azonos nagyságrendben (11,5%) szerepeltek a fémek. A tíz legfőbb kiviteli termék között ugyanakkor már a textilárukkal is találkozhatunk. A kiviteli szerkezet változásának jellegzetes mozzanata volt a gabona export háttérbeszorulása. Sőt, a világháborút megelőző negyedszázadban Spanyolország többnyire már gabonabehozatalra szorult. Ezzel szemben a kivitel, értékben már negyedik legfőbb tételévé vált (8,4%) a friss gyümölcs, Valencia virágzó citrusültetvényeinek terméke.

A külföldi tőke beruházásai – e belső folyamatokkal összefüggésben – Spanyolországban tehát kevésbé voltak szétforgácsoltak, fontos világpiaci termékek kitermelésére irányultak, s ezért képesek voltak bizonyos autonóm beruházási tevékenységet is elindítani. Az ország exportbevételei lényegesen magasabbak voltak Portugáliáénál. A vasútépítésre és a bányászatra koncentrálódó külföldi tőkebefektetések fejlett infrastruktúrát hoztak létre. Ez megteremtette a vasfeldolgozás alapjait is és – önálló beruházási tevékenység segítségével – bővülő belső piacra, valamint a textilipar hagyományaira is támaszkodva, kiépült az erős katalán textilipar.³⁸ Ennek ellenére Spanyolországban sem az indító, ösztönző hatások váltak jellemzővé. A külföldi tőke-tevékenység nem vált az önfenntartó gazdasági növekedésbe való átmenet alapjává, bár

³⁶ Az „enkláve”-jellegű exportszektorra általánosságban lásd: *Szentes Tamás*: Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban. Bp., 1976. 360. kk., *J. Lewin*: Export Economics. Cambridge, 1966.

³⁷ A XIX. századi spanyol gabonaexport kérdésére lásd: *N. Sanchez Albournoz*: Los Crises de substancias de España en el siglo XIX. Rosaria, 1963.

³⁸ *H. Vasquez de Roda*: El proceso de l'industrializacion en España. A L'industrialization en Europe. Lyon, 1974. c. kötetben.

ennek elemei kétségkívül megjelennek. Alapjában mégis a megrekedés, a strukturális átalakulás gyengesége, a gazdaság függő kapcsolódása vált jellemzővé.

Spanyolország bekapcsolódása a nemzetközi gazdaságba tehát, ha emlékeztet is a korábban vizsgált elmaradottabb országok folyamataira, mégis már ellentmondásosabb formában ment végbe. Nem egyszerűen a régi szerkezeti keretek között lejátszódó mennyiségi fejlődés esete áll előttünk, hanem mind a gazdasági fejlődés forrásaiban és ösztönzőiben, mind annak hatásában és a fejlődés vezető szektoraiban kétségtelen változások következtek be. A külső hatásokra nekilendülő gazdasági fejlődésben megjelennek a belső, ún. önfenntartó növekedés elemei és következményei. A régi gazdasági szerkezet változásnak indul, bár nem alakul radikálisan át. A megrekedés és nekilendülés birkózó erői határozzák meg a gazdaságot.

Valamivel jelentősebb mértékben és határozottabb változásokat előidézve játszódik le ez a folyamat *Olaszország és Magyarország* esetében. Ezekben az országokban ugyancsak meghatározónak ítéljük a külső kereslet erős hatását. Az exportágazatok jelentős szerepet játszanak a gazdasági fejlődés meggyorsításában és a tőkés gazdaság kialakításában.

Magyarország exportja 1850 és 1913 között 30 millió dollárról 368 millió dollárra ugrott. Ezen belül a világháborút megelőző 40 esztendő tekintve is több mint háromszorosára emelkedett a kivitel, ami 3% feletti évi növekedésnek felel meg.

A legfőbb exportcikk a gabona volt, mely a kivitel több mint 50%-át tette ki. A gabona, legalábbis a századfordulóig minden értelemben előnyös exportcikknek számított. Kereslete az Osztrák-Magyar Monarchia nyugati területeinek iparosodása és a fogyasztás növekedése folytán állandóan emelkedett. Árviszonyai — míg az olcsó amerikai gabona európai beözönlése le nem törte az árakat — igen kedvezően alakultak, s ezek az árárányok a Monarchia védett piacán továbbra is fenntarthatók voltak. Magyarországon — ismét elsősorban a dualista Monarchia keretében — jóval előbb jelentkeztek Nyugat-Európa gazdaságának szívó hatásai, mint a környező országokban, és mintegy három évtizeddel korábban is tudott erre reagálni. A reagálás gyorsasága természetesen már a belső fejlődés-tényezők erősebb jelenlétére is utal. A korábbi indulás ugyanakkor az elmaradottság szintkülönbségét és a bekapcsolódás formáit és lehetőségeit is kedvezően befolyásolta. A gabonakivitel méretei azonban nem csupán a mezőgazdasági termelés igen gyors ütemű, a dualizmus kerekén félévszázadában tartós, átlagos évi 2%-os növekedésére vezettek. Nem is egyszerűen arról volt szó, hogy a mezőgazdaságban új termelési tényezőket alkalmazva a produktivitás növelését érték el. Magyarország mindezek mellett és segítségével már viszonylag korán, az 1860-as évek végétől kezdve egyre jobban kiaknázza a gabonakivitel ipari fejlesztési lehetőségeit is. Míg számos mezőgazdasági termék közvetlen ipari feldolgozásra nem is volt alkalmas, vagy pedig termelési, technikai és munkaerő szempontból nem gyakorolhatott átfogóbb hatást a gazdasági szerkezet változásaira, addig a gabona-feldolgozásban ennek bizonyos lehetőségei inkább biztosítva voltak. A malomipar — bár munkaerő igénye és ennek megfelelően közvetlen társadalom-átalakítási lehetősége korlátozottabb volt — mindenképpen a tőke magas szerves összetételét, tehát nagyarányú technikai beruházást, komoly tőkebefektetést és — ha nem is nagy létszámú — szakképzett munkaerőt kívánt. Bizonyos helyi jellegű malomipar természetesen Európa minden országában kialakult, de Magyarország Európában úgyszólván egyedül állt abban a tekintetben, hogy képes volt mezőgazdasági exportját részben élelmiszeripari exportra változtatni. Ez nem csupán intenzívebb gazdasági

tevékenységre, az ipari forradalom szívó hatására utalt, hanem bizonyos belső szerkezeti átalakulás megindulására is.

Magyarországon hamarosan világméreteken is jelentős export-malomipar épült ki. Budapest malomipari kapacitása az Egyesült Államok-beli Minneapolis után a második legnagyobb volt a világon. Mi tette lehetővé ennek az exportiparágnak a kiépítését? Mindenekelőtt az, hogy Magyarország nemcsak a gabonatermelés révén élvezte a komparatív költségek előnyeit, de malomiparában is megteremtette azt, mégpedig nem, vagy nem csupán az olcsóbb nyersanyag, hanem a magasabb produktivitás, jobb technológia révén is. Igaz ugyan, hogy a malmok gépparkját részben külföldről hozták be, de a konjunktúra döntő szakaszában hazai technikai találmány (hengerszék) és ipari termelési bázis biztosította a magyar malomipar technikai fölényét, minőségi és termelékenységi előnyeit. Aligha kétséges, hogy ez esetben a külső hatások kedvezőbb belső fogadási feltételeiről van szó. Ha Magyarországon nem lett volna már bizonyos belföldi technikai felkészültség, akkor aligha lehetett volna ilyen produktivitási fölényt teremteni, mint ahogy a belső felhalmozás bizonyos szintje, megfelelő tőkés vezető réteg is szükséges volt, hiszen a malomipar úgyszólván kizárólag hazai tőkebefektetések eredményeként jött létre. A századforduló utáni Magyarországon mindezek hatására a búza és a liszt kiviteli aránya 33:67 volt, míg Románia esetében 92:8, Oroszország esetében pedig 98 : 2.³⁹ Nemcsak az élelmiszeripar kiépítését hangsúlyozhatjuk azonban a mezőgazdasági termékek nyers, feldolgozatlan kiszállítással szemben. Amint a fejlődés első szakaszában a mezőgazdasági terménykivitel haszna az országon belül a malomipar kiépítése formájában halmozódott fel, úgy a későbbiekben – legalábbis részben – a malomipar tőkefelhalmozásának hatása ugyancsak tovább gyűrűzik és az iparosodás, részleges szerkezeti átalakulás forrásává válik. A külkereskedelem szempontjából ez tükröződik a magyar exportstruktúra részleges módosulásában is. A világháború előtt ugyanis a magyar kivitelben a mezőgazdasági nyersanyag-kivitel már nem az export 75–80%-át tette ki, mint korábban, vagy több környező országban, hanem csupán mintegy a felét. Mind az export, mind az import szerkezetében jól tükröződik a megindult iparosodás első szakaszának hatása. Míg a magyar kivitelben az élelmiszeripar és más iparcikkek megjelenését kell kiemelni, addig a behozatalban az ipari fogyasztási termékek uralkodó szerepe mellett egyre nagyobb jelentőséget nyernek a beruházási javak. Spanyolországban például 1850-ben még több pénzt fordítottak a fahéj, mint a gépek behozatalára, s 1913-ban is a behozatal mindössze 8,7%-a volt gép, Magyarországon a háború előtti konjunktúrában az import 12%-át már gépek tették ki.⁴⁰

A búzakivitel helyett a liszt kivitelre való átállás és ennek tőkefelhalmozási, ipari és technológiai fejlesztési hatásai tehát már kiemelték Magyarországot abból a kategóriából, ahol a szívó hatás csupán a külföldi igényekhez tapadó fejlesztés gyorsító következményével járt. Az alapvető gazdaságszerkezeti átalakuláshoz azonban ez még nem lehetett elegendő. A külföldi tőke tevékenységének is ehhez kapcsolódó jellegzetességeit

³⁹Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. II. kiad. Bp, 1976.

⁴⁰Berend T. Iván – Ránki György: Magyarország gyáripára 1900–1914. 1955. 190. old. kk.

kell kiemelniünk, hogy Magyarország gazdasági fejlődését elhelyezhessük az ipari centrum és annak vonzáskörébe került európai periféria bonyolult kapcsolatrendszerében.

A vasútépítésekbe fektetett tőke — mely a külföld befektetésének legalább felétette ki — autonóm fejlesztési hatására már más országok összefüggésében is rámutattunk. Utaltunk arra is, hogy továbbgyűrűző hatása mind keresleti, mind kínálati vonatkozásban — ha nem is nyugat-európai mértékben — igen nagy volt, s bizonyos fokig betöltötte a multiplikátor szerepét. Viszonylag korán, a kilencvenes évektől jelentkezett a külföldi működő tőke befektetések hatása is. Magyarország ekkor indul meg az intenzívebb szerkezeti átalakulás, az iparosodás útján, s ebben a folyamatban a külföldi tőkebefektetések szerepe változatlanul igen jelentős, amire egyértelműen utal, hogy az ipari részvénytőke mintegy egyharmada külföldi csoportok kezén található.

A külföldi tőke magyarországi szerepét vizsgálva mind a jövedelemlecsapolási, mind az egyoldalú gazdaságszerkezettorzító hatások is fellelhetők. Mégis, Magyarország esetében is fontosabbnak tekinthető az a lendítő hatás, mellyel az ország belső erőit a stagnáció szakaszából kimozdította, hozzájárulva a tartós gazdasági növekedés kialakulásához.⁴¹ Ha 1900 után a magyar gazdasági fejlődés és iparosodás egyik legjelentősebb szakaszában, az ország tőkeszükségletét már háromnegyed részben belső forrásokból fedezték, az jól mutatta, hogy olyan autonóm gazdasági erők működtek már Magyarországon, melyek kizárták, hogy az ország gazdasága egyoldalúan az exogén erők függvénye legyen.

A belső erők alapján megteremtették a külső hatások továbbgyűrűztetésének emeltyűit. A külső hatások ezért mindinkább a sokoldalú belső fejlődés közegébe illeszkedve érvényesültek. Magyarország tehát sajátos középső helyet foglalt el azon országok között, melyek a nyugat-európai iparosodással kapcsolatba kerülve képesek voltak átvenni és részévé válni az iparosodás által elindult folyamatoknak, illetve azon területek között, melyek legalábbis hosszú ideig képtelenek voltak követni az átalakulás folyamatait, viszont mint specializált kapcsolt gazdasággal rendelkező függő területek integrálódtak a fejlett centrum által uralt világ gazdaságba.

Sok hasonló vonás jellemezte az olasz fejlődés útját is. *Olaszország* kivételében kezdetben mindenekelőtt a selyem játszott megkülönböztetett szerepet. A nagy hagyományú észak-olasz selyemtermelés az 1860-as évek végén az export mintegy egyharmadát biztosította. A szicíliai kén és márvány szerepelt az exportlista második és harmadik helyén. Ezt néhány érc, közöttük a vasérc követte és csak ez után találjuk a mezőgazdasági cikkeket, főként a bort, az olívaolajat és gyümölcsöket.⁴² A mezőgazdasági cikkek exportja Olaszországban — a görög, a spanyol és a portugál példához hasonlóan — sem volt alkalmas ipari továbbgyűrűző hatások kiváltására. A bor és az olívaolaj mellett a déligyümölcs export volt a legjelentősebb tétel. (1862-ben 454 ezer mázsa, 1900-ban 2 millió mázsa, 1913-ban 4,3 millió mázsa.)⁴³ Ennek ipari feldolgozása és az erre alapozott erős élelmiszeripar kiépítése a kor technológiai színvonalán még nem volt lehetséges.

⁴¹Lásd: *Katus László* két tanulmányát: A kelet-európai iparosodás és az önálló tőkés fejlődés kérdéséhez. *Történelmi Szemle*. 1967. 1.sz., valamint *Economic Growth in Hungary during the age of dualism*. *Studia Historica*. 62. Bp. 1970. 52.

⁴²*G. Luzatto*: *L'economia Italiana dal 1861 al 1914*. Volume I. Milano, 1963. 193–194.

⁴³*F. J. Coppa*: *The Italian Tariff and the Conflict between Agriculture and Industry: Commercial Policy of Liberal Italy*. *The Journal of Economic History*, 1970. 4. sz. 755., 764.

Más volt a helyzet a selyemexport esetében, ami szélesebb háziipari, illetve kisipari tevékenység háttérére épült. Olaszország külkereskedelmének a fejlett ipari országok ösztönző hatására meginduló átalakulását a jelentősebb korábbi belső tőkefelhalmozódás, városiasodás és a fejlettebb kereskedelmi és manufaktúra ipari előzmények is elősegítették. Bár a gazdasági fejlődés az egység megteremtését követő évtizedekben igen lassú volt, mégis hamarosan világossá vált, hogy Olaszország nem csupán megnövekedett nyerstermék export révén kapcsolódik a világgazdasághoz és nem is csupán a külkereskedelem és az exportbevételek növekedéséből származó előnyök⁴⁴ gazdasági pezsdítő hatásai érvényesülnek. A növekvő külkereskedelem és gyarapodó exportbevételek nyomán ugyanis úgyszólván egyidejűleg megindul a gazdaság szerkezeti átalakulása is. Ennek jelei már a századforduló külkereskedelmi struktúrájában kifejezésre jutottak. A nyers selyem helyett például erősen növekedett a selyemszövetek exportja (1913-ban 17%). A pamutfonalak exportja tízszeresére, a szöveteké pedig húszszorosára ugrott.

Olaszország tehát igen korai stádiumban megszabadult az elmaradott országok importszerkezetére jellemző textiláru behozataltól, sőt, a textilipar hamarosan exportiparrá fejlődött. A gépek behozatala is egyre nagyobb szerephez jutott, összefüggésben a századfordulót követő olasz nehézipari konjunktúrával⁴⁵. Olaszország gazdasági életében azonban a külkereskedelem viszonylag kisebb szerepet játszott (az export a nemzeti jövedelem 11%-át érte el⁴⁶), mint az elmaradottabb régiók többségében. Ezeket a jellegzetességeket erősítik meg a külföldi tőke olaszországi szerepéből levonható következtetések is. A külföldi tőketevékenység ez esetben – mint láttuk – nem volt kiemelkedően nagy volumenű és hosszan tartó. Ennek ellenére döntő periódusokban és döntő területeken járult hozzá a gazdaság fejlődéséhez s bizonyos kritikus pontokon való túljutásához. Ahhoz azonban, hogy Olaszország a gyors gazdasági fejlődés útjára lépve ne maradjon export-orientált, külföldi tőkétől függő gazdaság, nyilván a belső fejlettségnek, a külső hatások befogadásának volt döntő szerepe. A külföldi tőkebefektetés továbbgyűrűző hatásai, mint az olasz példa is mutatja, nem korlátozódtak az export-orientált nyersanyag-kitermelés területeire, mivel – megfelelő belső alapok és lehetőségek hatására – integrálódtak a gazdaság általános, minden ágazatra kiterjedő fejlődés-folyamataiba, s ezért inkább pozitív, mint negatív hatásai érvényesültek. Nyilván mindez elképzelhetetlen lett volna a balkáni típusú tradicionális gazdaság előzményeinek talaján. Olaszország XIX. századi fejlődése nyilvánvalóan érthetetlen lenne annak figyelembevétel nélkül, hogy Itália a XVI. századig az európai gazdasági-társadalmi fejlődés élvonalához tartozott. Kiterjedt kereskedelme, virágzó kézműipara, magas fokú városiasodása felülmúlta Európa más területeit. Igaz, hogy a későbbiekben mindez már nem tartott lépést a fejlődés további követelményeivel és hanyatlásnak is indult, s Itália nemcsak elvesztette vezető szerepét, de egyre inkább „félperiférikus” helyzetbe jutott, mégis, az ipari forradalom új hatásai idején – elsősorban északi területen – kedvezőbb belső feltételekkel rendelkezett mint a vizsgálatunk körébe vont más országok.

⁴⁴E fontos szempontot *J. Viner* fejtette ki. (*The Economics of Development in the Economics of Underdevelopment*. New York, 1963.) Bár tanulmánya néhány szempontból vitatható, azt a megállapítást, hogy a külkereskedelem haszna szempontjából nem elegendő csak a cserearányok alakulását figyelembe venni, maradéktalanul osztjuk és fontosnak tartjuk.

⁴⁵*L. Cafagna*: *Italy 1830–1914*. Fontana Economic History of Europe. 4/1. Glasgow. 300. kk.

⁴⁶*A. Madison*: *Economic Growth in the West*. New York, 1964. 67.

A külső tényezők szerepét és hatását természetesen egyetlen esetben sem korlátozhatjuk a külkereskedelemre. A külföldi tőkebefektetések szerepe mindenhol szorosan összekapcsolódik az exportágazatok fejlődésével is. Talán egyik országban sem annyira elválaszthatatlan azonban e kapcsolat, mint éppen *Oroszországban*. A cári birodalomban a XIX. század végétől kibontakozó nagy gazdasági fellendülésnek egyik rendkívül fontos tényezője volt a nagyjából egyenletesen fejlődő külkereskedelem, mely 1860 és 1910 között évi 3,8%-kal, vagyis az európai átlagnál gyorsabban növekedett. Az ország területének és lakosságának hatalmas méretei és a gazdag, változatos nyersanyagkincsek következtében Oroszország alacsony gazdasági fejlettsége ellenére is nagy szerepet játszott az európai kereskedelemben. Oroszország volt ebben az időszakban a világ legnagyobb gabonaszállítója, hiszen egymaga a világ búzabevitelének 25–33%-át fedezte. Ugyanakkor számottevő mennyiségben exportált vasat, ércet és pamutot is. A századforduló körül a kaukázusi olajmezők feltárt olajkincse is kiviteli cikkek között található.⁴⁷ Oroszország exportszerkezete jellegzetesen tükrözte az elmaradott országok kivitelének vonásait. Bár történtek belső arányváltozások, a mezőgazdasági cikkek, érc, ipari nyersanyagok domináns szerepe a kivitelben összességében alig csökkent. A kivitel és az általa támasztott ösztönzések továbbgyűrűző szerepe a fejlődés megindításában aligha vonható kétségbe. A külkereskedelem volumenének növekedése ugyanis – különösen az első stádiumban – nemcsak ösztönözte a kapitalizálódást, de hozzá is járult ahhoz. Az export bevételek fedezték ugyanis a megnövekedett ipari importot, valamint az infrastruktúra kiépítéséhez történő hozzájárulás költségeit. Az export bevételi többlete még a fizetési mérleg súlyos nehézségeinek ellensúlyozásához is hozzájárult, s a rendkívüli mennyiségben beáramló külföldi tőke kamat- és törlesztés terhét is részben fedezte. A külkereskedelmet tehát ez esetben sem tekinthetjük a fejlett ipari országok igényeihez passzívan igazodó gazdasági tényezőnek, melyen keresztül a fejlett és elmaradott országok munkamegosztását erőltették rá Oroszországra. Alaposan félreértenénk a bonyolult gazdasági folyamatokat és hatásokat, ha nem állapítanánk meg, hogy megfelelő *belső* gazdasági, társadalmi és politikai tényezők alapján vette kezdetét az exportkereslet révén a gazdaság dinamikus fejlődése és vált lehetővé, hogy a külföldi tőke erőteljes közreműködésével Oroszország gazdasági átalakításának nehéz folyamata végül is megindulhatott. Oroszország nemzetközi politikai jelentősége, méretei, gazdasági forrásainak egyedülálló gazdagsága, az iparosításra különösen alkalmas adottságai – a vas és szén nagy mennyiségű előfordulása –, óriási kiterjedésű, bár alacsony színvonalú belső piaca is hozzájárult, hogy Oroszország úgy illeszkedhetett be a világgazdasági munkamegosztásba, hogy gazdasága általában is mozgásba lendült és korántsem korlátozódott egyoldalúan az exportágazatok külső piacokhoz kötött fejlődésére. Az export-bevételek, a kedvező ármozgás és cserearányok következtében alkalmasak voltak az e területen elért jövedelmek átszivattyúzására a gazdaság más szféráiba is, s ezzel a belső piac bővítésére. A vasúthálózat kiépítése is összekapcsolta a belső piac kialakulását a világgazdaságba való bekapcsolással. A külföldi tőke a legnagyobb ipari fellendülés idején a beruházások 47%-át az exportszektorok mellett az autonóm gazdasági növekedés, valamint a technikai, technológiai szempontból különös fontosságú nehézipar kiépítésére fordította. Mindez aligha lenne reálisan értelmezhető annak figyelembe vétele nélkül, hogy Oroszország más,

⁴⁷P. A. Hromov: *Ekonomika Rosszija perioda promüslennovo kapitalismo*. Moszkva, 1963. 191. kk. és P. Bairoch: i. m. 254.

hasonlóan elmaradott gazdasági-társadalmi szerkezetű országoktól eltérően nem utolsó-sorban nagyhatalmi helyzete révén léphetett erre az útra. A hatalmas birodalom, annak rendkívüli erejű bürokráciája és katonai súlya önmagában is olyan érdekeket testesített meg és juttatott érvényre, melyek a kimozdulás fontos tényezőivé váltak. A századforduló után, nem kétséges, Oroszország – bármennyire elmaradottan, egyoldalú agrártúlsúllyal és a külföldi tőkéből függően – megindult a gazdasági szerkezet átalakításának útján, s belépett az iparosodás szakaszába.^{4 7a}

Az eddig vizsgált dél-európai, valamint magyar és orosz fejlődési folyamatok – bármilyen lényeges különbségek jelentkeznek az egyes országok között – két jellegzetes és lényegesen eltérő csoportba sorolhatók. A Balkánon és az Ibériai-félszigeten, bár a külkereskedelem volumene érdemlegesen növekedett és a külföldi tőke tevékenysége nyomán új gazdasági elemek keletkeztek, érdemleges gazdasági átalakulás és növekedés nem ment végbe. A fejlett centrum országok gazdasági kapcsolatainak hatása tehát a belső tényezőkkel egyetemben fékező, torzító hatások érvényesülésére vezetett.

Az olasz, magyar és orosz fejlődési esetekben – s a felsorolás sorrendje ez esetben érdemleges mennyiségi és minőségi különbségeket is takar – azonban a külkereskedelem lendítő hatásai mellett a külföldi tőke nagyarányú közreműködése a gazdasági fejlődés olyan felgyorsításához vezetett, melyben már a belső erők önálló hatása is érvényesülhetett és ezért a gazdasági átalakulás iparosodás által meghatározott folyamata is elindult, bár annak üteme és különösen elért szintje, belső szerkezeti vonásai az említett országok között igen nagy eltéréseket mutatott. Alkalmazkodás, alárendelődés ez esetben is érvényesül – ez a fejlettség különböző szintjéből és a konjunktúra-tényezők meghatározó jellegéből is következik –, de nem a fejlődés belső elemeinek hiányával, nem a fejlődés előnyeiből való kirekesztéssel, a hátrányok egyoldalú felhalmozódásával.

A skandináv országok ebben az összefüggésben harmadik csoportot reprezentálnak az európai periférián. A XIX. század közepén ezek az országok fejlettebb belső társadalmi szerkezetűk és polgári intézményrendszerűk, valamint egyes esetekben valamelyest kedvezőbb gazdasági körülményeik ellenére a periféria régióiba sorolhatók. Ezt nemcsak a fejlettség, a nemzeti jövedelem perifériára jellemző alacsonyabb szintje, az országok jellegzetes iparosodás előtti gazdasági szerkezete, de a centrummal kialakult gazdasági kapcsolataik komplementer jellege is bizonyítja. Ezen nem változtat, hogy Svédország évente 40–45 000 t körül mozgó vasexportja révén már a XVIII. században jelentős világgpiaci kapcsolatokat épített ki.^{4 8} Nem csupán az export mértékéről volt azonban szó, hanem ennek közvetlen és közvetett, gazdasági és társadalmi hatásairól is. Bár az ipari forradalom technikai vívmányai következtében, a koksztól megjelentével csökkent a svéd vas szerepe a nemzetközi piacon, mégis a skandináv országok gazdaságában a XIX. század közepén a kereskedelem és a kézművesipar, társadalmában pedig a kereskedők és iparosok már jóval nagyobb szerephez jutottak, mint a periféria más területein.

Svédország 1850 után az angol és nyugat-európai beruházások, valamint a kibontakozó szabadkereskedelmi politika következtében a faexportra kapta az első és legnagyobb

^{4 7a}Az Oroszországra vonatkozó gazdag irodalomból ld.: *P. Ljascsenko: Ekonomicseszkoje razvitie Rosszii v XIX–XX vekah.* Moszkva. 1950; *J. G. Rydzjanszkij tanulmányát: Genesis und Entwicklung des Kapitalismus in Rußland.* Berlin. 1973.

^{4 8}*K. Samuelsson: From Great Power to Welfare State. 300 Years of Swedish Social Development.* London, 1968.

nemzetközi ösztönzést. A svéd faexport 20 év alatt 0,4 millió m³-ről 1,8 millió m³-re emelkedett. Az 1850-es években a svéd export 34%-a, az 1860-as években pedig 44%-a fa és faáru volt. Ez az arány a századfordulógig sem sokat változott.⁴⁹

Hamarosan azonban újabb lendítő hatások érkeztek. Amilyen mértékben a svéd vasipar át tudta venni az ipari forradalom új angol technológiáját, s amilyen mértékben az angol, illetve nyugat-európai vastermelés nem tudott lépést tartani a közlekedés és ipar ugrásszerűen növekvő igényeivel, olyan mértékben nyílt ismét meg a vasexport lehetősége és vált a svéd gazdasági növekedés másik lényeges ösztönző tényezőjévé. Az 1880-as években a vasipar termékei a svéd exportnak már ismét mintegy 16%-át tették ki. A nyolcvanas évek elejének exportstruktúrája még inkább hagyományos szerkezetre utal. A kivitel 24%-a élelmiszer, 43%-a nyersanyag és 33%-a ipari termék. Mégis hiba lenne figyelmen kívül hagyni, hogy a vas- és faexportra alapozott külkereskedelem potenciálisan különösen előnyös lehetőséget biztosított a svéd tőkefelhalmozás meggyorsítására és ezen keresztül a gazdaság szerkezetének általános átalakítására. Ez esetben nem csupán az exportvolumen növekedéséből eredő, általában ismert hatásokkal számolhatunk. A bor-export, a déligyümölcsök kivitele, vagy fa- és vasexport potenciálisan más és más lehetőségeket teremt a periféria és a centrum országainak kapcsolatában. Míg az első cikkek alig szolgáltattak alapot a gazdaság átalakításához, mivel az export mennyiségi növekedésének minőségi hatásai jelentéktelenek, míg a gabonaexport megfelelő feltételek esetén továbbgyűrűző hatások kiindulásává válhat, addig a fa- és vasexport ipari hatásai közvetve és közvetlenül is gyorsabban jelentkeznek. Egyrészt a fa és vasérc esetében még nyers állapotban történő exporthoz is elég sok munkaerőt foglalkoztató ipari tevékenységre van szükség. Másrészt a kitermelés – különösen az olyan ipari hagyományokkal rendelkező országban, mint Svédország – hamarosan megteremti az elsődleges feldolgozás kiépítésének indító lehetőségeit is. A kedvező belső feltételek alapján Svédországban a külső piaci konjunktúra hamarosan olyan belső iparfejlődési tényezővé alakult, melyben a fa további feldolgozása, a kifejlődő vegyipar első eredményeivel kombinálva a papír- és cellulózipart és exportot teremtette meg. A cellulózexport az 1876–80 között évente átlagos 7.300 tonnáról 1891–95 között 90.000 tonnára emelkedett, 1911–15 között pedig már 800.000 tonnát tett ki és ez a termelés 3/4 részének exportjával járt együtt. 1911–13-ban a faexport már a kivitelnek csak 26%-át tette ki, miközben a papír- és cellulózexport már 17,6%-ra emelkedett. Az exportágazatok alapján tehát a XX. század elején a korábban elmaradott Svédország már a fejlett ipari országok sorába lépett. Míg a változás korábbi szakaszát tükröző olasz, magyar, sőt még az orosz külkereskedelmi szerkezetben a gépipari import növekedése jelezte a külső szívó hatás továbbgyűrűzését és a gazdaság bizonyos belső átalakulását, addig Svédország már ennél jóval előbbre járt és a svéd ipar speciális tejjipari és elektromos gépek területén nagyméretű exportra is képessé vált már. A háború előtt a svéd export 10%-át már gépipari termékek tették ki.⁵⁰

⁴⁹ F. Fridliziuz: Sweden's Export 1850–1960. Economy and History, 1963, E. F. Söderhund: Short Terms Economic Fluctuation and the Swedish Timber Industry. The Journal of Economic History 1953.

⁵⁰ Svédországnak mindehhez még vámvédelemre sem volt szüksége, úgyszólván mindvégig a szabadkereskedelem alapján, eleinte főleg komplementer típusú fejlesztést követve alakította át gazdasági struktúráját. Az adatokra lásd Jörberg tanulmányát: Fontana Economic History 4. kötetben. London. 1972, K. G. Hildebrand: Les traits caractéristiques de l'industrialisation des pays scandinaves. A L'industrialisation en Europe. Lyon, 1973 c. kötetben.

Még határozottabban kiegészítő, komplementer típusú fejlődési út jellemezte *Dániát*, melynek exportszerkezete jóval tradicionálisabb volt és a világháborúig lényegében az is maradt. Dánia területén nem voltak nagyobb mennyiségben ásványkincsek és az ország nem rendelkezett Svédországhoz fogható ipari múlttal sem. Dánia exportja számára a környező piacok élelmiszerszükséglete adta az első lökést, különösen a XIX. század első felének utolsó évtizedétől támasztva állandó igényt és lehetőséget a dán élelmiszercikkek exportja számára. A mezőgazdasági termelés mintegy 80%-os növekedése mögött is elsősorban az exportigények húzódtak meg. Ebben az időben ugyanis a dán export 80%-a mezőgazdasági cikkekből állt, melyben a gabona mellett a hús és a tejtermékek játszották a vezető szerepet. Az amerikai gabona európai behatolása után viszont Dánia a gabonatermelést annyira visszaszorította, hogy gabonaexportálóból importáló országgá vált. Ezzel szemben gyorsan és radikálisan átállt az állattenyésztésre, amit eleinte a német piacra irányuló élősertés kivitel támasztott alá, majd a német piac védővamos elzárkózása nyomán jelentős hús- és élelmiszerfeldolgozó ipart fejlesztett ki – ebben olyan találmányok, mint a tejszeparátor, lényeges szerepet játszottak – és a századforduló után exportjának több mint 90%-a mezőgazdasági, illetve élelmiszeripari termékekből állt. A vaj a dán export 47%-át, a szalonna és a sonka 26%-át, a tojás 8%-át tette ki. Ez a rendkívül intenzív és kimondottan az angol piacra specializált (a kivitel mintegy 50–60%-a irányult Angliába, egyes fogalmazások szerint az angolok „reggeliző asztalára”) exporttevékenység végig kedvező cserearányokat biztosított Dánia számára, igen jelentős exportjövedelemhez juttatva az országot. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem e kritikus időszakban megkétszereződött, ami a belső piac jelentős kibővüléséről tanúskodott. A nemzeti jövedelem évi 3,3%-os növekedése – aminek egyik legfőbb tényezője az évi 4–5%-os exportnövekedés volt – az importhelyettesítő iparosítás folyamatát is megalapozta és elindította.⁵¹

Ez az iparosítás azonban kizárólag a belső piacra épült. Az ipari export a világháború előtt is csak a dán kivitel 6–9%-át tette ki. A fogyasztási iparcikkek túlnyomó részét azonban már a hazai ipar állította elő, a viszonylag fejlett belső piac számára. A beruházási javakat viszont továbbra is főként importálták. Dánia tehát mint viszonylag elmaradt agrárország, kimondottan agrárexportra alapozva indult meg az iparosodás útján, ami a világháborúig végül is magas nemzeti jövedelemmel rendelkező országgá emelte. A tőkés világ gazdaságba való beilleszkedés igen sajátos esetével állunk szemben, melyhez nyilván az ország korábban vázolt belső adottságai, társadalmi struktúrája, oktatási rendszere is lényegesen hozzájárult. Mégis a dán példa világosan mutatja, hogy a konjunktúra-ciklushoz megfelelő rugalmas alkalmazkodás, az exporttermékek jó vagy jövedelmező árelaszticitása, megfelelő keresleti rugalmasság és megfelelő belső továbbgyűrűzési hatások mellett a centrum és periféria XIX. század közepén kialakult kapcsolata távolról sem értékelhető eleve zárt, merev rendszernek. Az ipari forradalom fejlettebb országai által kiváltott impulzusok és az általuk egyszersmind kialakított keretek és korlátok ellentmondásában az uralkodó tendenciát a beilleszkedő ország endogén erői is formálták. Ezek között – a dán példa felhívja erre is a figyelmet – az exogén tényezők érvényesülését, a nemzetközi konjunktúra benyomuló hatásait is befolyásolja az illető országok természeti forrásainak és földrajzi helyzetéből eredő lehetőségeinek rugalmas

⁵¹Lásd: S. A. Hansen: *Ökonomisk vaekst in Danmark*. Kobenhavn, 1974.

kihasználása. Dánia különlegesen külkereskedelem-érzékeny ország volt. Az export a nemzeti jövedelem egynegyedével ért fel. Amikor külgazdasági szempontból még változatlanul a fejlettebb periféria vonásait mutatta, belsőleg már az előrehaladó városiasodás, iparosodás tendenciái kerekedtek felül. A külkereskedelmi hatások tehát ez esetben nem lezárták, hanem meggyorsították az ország gazdasági szerkezetének átalakulását. Hasonló jelenség tanúi lehetünk Norvégia esetében is. A fejlődés eredménye azonban ez esetben szerényebb volt. Norvégia exporttermékei inkább a faiparhoz és a halászhoz kapcsolódtak, de mindenekelőtt a tengeri kereskedelemben betöltött kiemelkedő nemzetközi szerepe révén jutott „export” jövedelmei legnagyobb részéhez.⁵²

A klasszikus közgazdaság megközelítése, mely arra utal, hogy a kereslet közvetlen hatása mellett közvetetten is hat a régi attitűdök megváltoztatására, a gazdasági növekedés társadalmi akadályainak eltávolítására és a gazdaság szűk keresztmetszeteinek új módzerekkel való áthidalására⁵³, a skandináv országok esetében vitathatatlanul érvényesült. A nemzetközi konjunktúra külkereskedelem révén érvényesülő lendítő hatásai ez esetben is összekapcsolódtak a külföldi tőke tevékenységével. A skandináv országokban kisebb-nagyobb különbségekkel a külföldi tőke fontos szerepet játszik a gazdaságban, de nem torzítja el annak fejlődését, nem marad elsődleges eszköze fejlesztésének, hanem legfeljebb a szükséges és fontos emeltyű, kiegészítő szerepét játsza. A külföldi tőke közvetlen vagy járulékos hatása végül is a beruházások megoszlására, a gazdaság szerkezetére, a külgazdasági kapcsolatokra, valamint a fizetési mérleg helyzetére nem gyakorolt kedvezőtlen befolyást, nem vezetett elmaradottsági elemek konzerválására. A skandináv országok gazdasági fejlődése úgy indult, hogy abban az exportorientált alkalmazkodás érvényesült. A fejlődés itt is komplementer jellegű. A világ-gazdaságba való beilleszkedést azonban még sem a későn induló országok függő kapcsolódásának rögződése jellemzi az ipari forradalom úttörő országai gazdasági igényéhez, hanem a fokozatos önállósuló, de egyre inkább a gyors, sokoldalú fejlődés és szerkezeti átalakulás alapjává való ösztönzés hatásai kerekednek felül.

A külföldi hatások végül is nem a modern világgazdaság függő-kiszolgáltatót perifériáján való megrekedés, hanem a felzárkózás, a centrumba való felemelkedés, betagozódás tényezőivé válnak.

Eddigi fejtegetéseink – remélhetőleg – meggyőzően igazolják, hogy az európai centrum és periféria XIX. századi kapcsolatában ellentmondásos elemek és lehetőségek érvényesültek. E kapcsolatot semmiképpen sem lehet a XX. századi fejlett országok és a mai harmadik világ kapcsolatának jellege alapján megítélni. Az ipari forradalom világtörténelemformáló hatása, s az általa életre hívott világgazdasági rendszer Európa elmaradott régióinak mozgásba lendítésével mindenütt alapvető szerepet játszott. Kétségtelen azonban, hogy az ösztönző hatások sem érvényesültek egyformán és még inkább eltértek a válaszok, illetve a válaszadás képessége.

A természeti erőforrások állapotát (viszonylagos szűkösségét vagy gazdagságát) az új világgazdasági követelményhez való alkalmazkodás képességét, a földrajzi helyzet, illetve közlekedés kiépítésének természetes adottságait, illetve kiépítésének költségeit tekinthetjük az első lényeges tényezőcsoportnak, mely a válasz lehetőségeit meghatározta.

⁵² J. Bierke: Trends in the Norwegian Economy 1865–1960. Oslo, 1966.

⁵³ A. Cairncross: Factors in Economic Development. London, 1962. 13. fejezet.

A külföldi technológia átvételének képessége, az exportlehetőségek meghatározottsága a kereskedelmi kapcsolatok intenzitása és történelmi előzményei, illetve a rugalmas alkalmazkodó-képesség révén – a válaszadás további tényezői.

Végül tehát – e tényezők mellett és azokkal összefüggésben – a reagáló gazdaság korábbi fejlettségi szintje, elmaradottságának mértéke, társadalmi szerkezete, oktatási rendszere, ideológiája és értékrendje, nemzetközi politikai státusza, önálló államiságából származó kormánypolitikája (állam szerepe), azaz a belső erők határozzák meg a válaszadás lehetőségét, mértékét és jellegét a külső kihívásra. Az exogén és endogén erőknek azonban korántsem valamiféle harmonikus találkozásáról van szó, sokkal inkább küzdelméről, de interdependenciájáról is. Az európai periféria különböző országcsoportjainak reagálását a nyugat-európai ipari forradalom kihívására – a híres elmaradottság-teoretikus terminológiájával – valahol a „zero sum” – azaz az olyan gazdaság, mely képtelen változásra, illetve csak gyarmati típusú változás megy végbe –, illetve a „positiv sum” – mikor a nemzeti jövedelem gyarapodását eredményező tevékenység, gazdasági változás, a produktív ágazatok gyarapodása indult meg⁵⁴ – között helyezhetjük el. Világosan kell látnunk azonban, hogy a kihívás Európában nemcsak korábban jött, de más jellegű is volt, mint ami az afrikai és ázsiai kontinensen érvényesült, hiszen a fékező, torzító hatások nem közvetlen katonai-politikai uralommal, a belső döntési lehetőség teljes megfosztása révén, a gyarmati rendszer pusztító közegében érvényesültek, hanem inkább megmaradtak az ún. jórészt legfeljebb a szorosan vett „strukturális erőszak”⁵⁵ keretein belül, természetesen megfelelő politikai nyomással is kiegészítve.

Az európai periféria történelmi tapasztalatai lehetetlenné teszik az egyoldalú hivatkozást a külső, nemzetközi vagy belső, gazdasági-társadalmi problémákra. A külföldi tőke tevékenységéről – mint láttuk – még a legkedvezőtlenebb variáns esetében sem állíthatjuk, hogy az csupán a reáljövedelmek növekedését gátolva, a nemzeti jövedelem jelentős részét kiszivattyúzva egyértelműen a belső megtakarítás és piac elmaradottságának konzerválásához vezetett. A Balkán-országok vagy az Ibériai-félsziget országai esetében viszont tapasztalható az a gyarmati országokra jellemző körülmény,⁵⁶ hogy a beruházások elsősorban az exportszektorban növekedtek a külföldi kereslet következtében és ezeket a tőkehiány miatt főleg tőkeimportból finanszírozták. Kétségtelen az is, hogy az exportspecializáció – már amennyire ez megtörtént – erős pénzügyi függés kibontakozása közepette jött létre, s – az indító feltételek kedvezőtlenége miatt – hiányzott a Galbraith által ellensúlyozó erőnek nevezett tendencia a külföldi gazdasági uralom korlátozására.⁵⁷ Azon országok esetében, ahol – mint Olasz-, Magyar- vagy Oroszország példázta – a külföldi ösztönző hatás eredményei pozitívabbak, vagy – mint Skandinávia esetében – egyértelműen azok, ott sem egyszerűen a nemzetközi kereskedelem komparatív előnyeinek érvényesüléséről van szó. A nemzetközi gazdasági kap-

⁵⁴ H. Leibenstein: *Economic Backwardness and Economic Growth*. New York, 1957. 188–189.

⁵⁵ D. Senghaas: *Kritische Friedensforschung*. Frankfurt, 1971. c. kötetben John Galtung használja a „strukturális erőszak” kifejezést a fejlett és fejletlenebb országok gazdasági kapcsolataira. A terminológia alkalmazása nem jelenti Galtung felfogásának teljes elfogadását.

⁵⁶ Lásd: *Szentés Tamás*: *Elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világ gazdaságban*. Bp., 1976. 145. A szerző G. Meier és R. Baldwin nézeteit foglalja össze.

⁵⁷ Lásd: Uo. 146–147.

csolatok, munkamegosztásra ösztönözve a termelési tényezők gazdaságosabb kihasználását mozdították ugyan elő és jövedelem-maximalizáló hatást gyakoroltak. Elfeledkezhetünk-e azonban a résztvevő partner-országok egyenlőtlenségének következményeiről? Az uralkodó és igazodó gazdaság ellentéte akkor is fennállt, ha — mint ezt az angol-dán példa mutatta — az adott történelmi szakaszban Dánia részére éppen az igazodás teremtette meg a gyors fejlődés feltételeit. Minden esetre a cserearányok romlása — mint láttuk — az európai periféria országaiban ebben a szakaszban nem volt általános törvényszerűség, a skandináv országok többségében pedig határozottan javult, vagyis a jövedelem-lecsapolásnak ez a módja sem érvényesült. Ha igaz, hogy a nyugati ösztönző hatások az európai periféria egyes országaiban nem vezettek kiegyensúlyozott, a gazdaság egészét átfogó növekedéshez, úgy az is tény, hogy más periféria országokban viszont igen erős volt a továbbterjedési hatás, sőt, azt mondhatjuk, hogy a skandináv országokban mindenekelőtt ez érvényesült. „Minél magasabb a gazdasági fejlettség elért színvonala — állapítja meg G. Myrdal —, rendszerint annál erősebbé válnak a terjedési hatások. Magasabb átlagos fejlettségi színvonal ugyanis tökéletesebb közlekedéssel és kommunikációval, magasabb oktatási színvonalal és az eszmék, valamint az értékek dinamikusabb elterjedésével jár együtt. Minden abban az irányban hat, hogy erősítse a gazdasági expanzió centrifugális terjedése számára az erőket, illetve, hogy eltávolítsa ezen erők útjából az akadályokat.”⁵⁸

Myrdal szerint tehát a terjedési hatás a fejlettség függvénye is, de céltudatos állami beavatkozással is előmozdítható. Nem kétséges, az európai periféria országai fejlődésének, a nyugati ipari centrum kihívására való reagálóképességének magyarázatát a külkereskedelem jellege és lehetősége, a tőkeimport mennyisége és iránya mellett végül is ebben kell keresni. A gazdasági növekedés, a differenciálódás, a helyettesítés és abszolút gyarapodás formájában⁵⁹ kumulatív folyamattá ott válhat, ahol a nemzetközi hatásokat megfelelő belső szerkezettel, intézményrendszerrel és adaptációs képességgel tudták az országnak szükséges irányba terelni. Az eredmény és a kudarccal így vált a világgazdasági rendszer és a belső erők találkozásának, küzdelmének és kölcsönhatásának eredményévé.

Иван Т. Беренд — Дьердь Ранки:

ЕКОНОМИЧЕСКАЯ ОТСТАЛОСТЬ И РОЛЬ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ В ЕВРОПЕ XIX. В.

(Резюме)

Авторы изучают внешнюю торговлю, как часть своей статьи „Экономическая отсталость, выходы и неудачи. Европейская периферия во время индустриализации”, как одну из главных форм связей европейских стран, проникнутых промышленной революцией и вставших на путь индустриализации. В их изучении авторы — исходя из всасывающего влияния развитых стран (нужда в сырье и продовольствии, потребность рынка промышленных товаров) стремятся показать, каким образом претензия, то есть спрос создает предложение, в какой мере влияние внешней торговли зависит от характера спроса (положение цен, размер спроса),

⁵⁸ G. Myrdal: *Economic Theory and Underdeveloped Regions* c. könyvéből idézi *Szentés Tamás*: i. m. 180.

⁵⁹ *Gelei Anna*: *Növekedési trendek a gazdaságban*. Bp. 1971. 24. kk.

от внутренней реактивности на спрос, а также от качества спроса. Когда приводит количественный рост просто к расширению секторов экспорта (испанская железная руда, португальское вино, греческий изюм), которые не имеют ведущего к дальнейшим отраслям влияния, (spin-off), итак оно практически не приводит к внутреннему структурному преобразованию и индустриализации. Когда вызывает рост секторов экспорта какое-то внутреннее технологическое, экономическое и социальное преобразования (экспорт пшеницы или муки из Венгрии, экспорт из России), где индустриализация и качественные изменения были в то же время исходными пунктами – естественно при подходящих внутренних условиях – также возрастающей возможности внешней торговли. Наконец авторы статьи изучают тот случай, когда очень выгодные внешние условия сектора экспорта – высокие цены, большой спрос – связывались с внутренней адаптацией и имели вполне ведущее к дальнейшим влияние в индустриализации, и они приводили к прогрессу полного преобразования (страны Скандинавии, экспорт дерева и железа).

Авторы статьи изучают проблему внешней торговли территорий от Иберийского полуострова через Италию к Балканам, Венгрии, России и скандинавских стран.

I. T. Berend – G. Ránki:

ECONOMIC BACKWARDNESS AND THE ROLE OF FOREIGN TRADE IN NINETEENTH-CENTURY EUROPE

(Summary)

The present article being part of the authors' study on "Economic backwardness, solutions and failures: the peripheries of Europe at the time of industrialization", it analyses foreign trade as one of the main forms of connection between European countries on the road towards industrialization and saturated by the spirit of industrial revolution. The analysis – starting from the suction effect of the developed countries, i.e. their demand in raw material and food as well as their need for a buyers market for their industrial products – tries to illustrate, how demand creates supply, how far the effect of foreign trade is dependent on the character of this demand in the more backward countries (namely price conditions, the extent of demand, etc.), on the inner capacity to react on demand, and the quality of demand; when does quantitative growth lead simply to the expansion of the export sectors (e.g. Spanish iron, Portugese wine, Greek raisin), involving no spin-off effect and leading consequently to no inner structural changes, no industrialization; when does the growth of the export sector launch a certain inner technological, economic and social change (e.g. the wheat export or that of meal in Hungary, or that in Russia), where the greater possibilities of foreign trade formed – parallel of course with certain adequate inner circumstances – the basis also of industrialization and substantial qualitative changes.

Finally the authors analyse the situation when the very favourable outer circumstances of the development of the export sector (such as high prices and great demand) combine with an inner capacity to accomodate and have a spin-off effect on the whole of industrial development leading to a complete change, i.e. industrialization (see the example of the Skandinavian countries, their wood and iron ore export).

The article covers the foreign trade of the European countries from the Iberian peninsula via Italy to the Balkans, Hungary, Russia and the Skandinavian countries.